

परिसिद्धं

(अ) वागरण-विभागो

1. काळ, विभक्ती, सर्वनाम इत्यादींचा संक्षिप्त परिचय
2. प्राकृत कृदन्त
3. प्रयोग
4. समास

(ब) लेहण-कोसल्लं

1. अपठित उतारे
2. प्राकृत भाषेत अनुवाद
3. निबंध लेखन

(क) अर्धमागधी-प्राकृत काव्यसाहित्य परिचय

1. प्राकृत काव्य साहित्य परिचय
2. खंडकाव्य
3. मुक्तक काव्य

अ) वाकरण-विभागो

1) काळ, विभक्ती, सर्वनाम इत्यादींचा संक्षिप्त परिचय

बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना व्याकरणाची भीती वाटत असते. त्यामुळे विद्यार्थी व्याकरण शिकण्याची टाळाटाळ करताना दिसतात किंवा परीक्षेत व्याकरणाचे प्रश्न सोडवतच नाहीत. एवढेच नव्हे तर वर्तमानकाळात एक गैरसमज असलेला दिसून येतो. तो म्हणजे ज्यांना भाषा विषय शिकावयाचा आहे त्यांनीच व्याकरण समजून घ्यावे; परंतु हे पूर्णतः चुकीचे आहे, कारण भाषेवर प्रभुत्व मिळवावयाचे असेल तर त्या त्या भाषेचे व्याकरण शिकणे अत्यंत आवश्यक असते.

एखाद्यास भाषण, संभाषण, लेखन इत्यादी कला आत्मसात करायच्या असतील, तर त्या भाषेचे व्याकरण जाणून घेतलेच पाहिजे, कारण संभाषणात अधिक शुद्धता असेल तर त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा इतरांच्यावर अधिक प्रभाव पडतो.

एक गुरू आपल्या शिष्याला व्याकरणाचे महत्त्व स्पष्ट करताना म्हणतात, 'हे बाळ! तुला जास्त शिकता आले नाही तरी एक वेळ चालेल; परंतु तू जी भाषा आत्मसात केलेली आहे किंवा तू जी भाषा बोलतोस त्या भाषेचे व्याकरण शिकण्याचे मात्र टाळू नको.' यावरून व्याकरणाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

व्याकरण शिकण्याचे फायदे :

- गद्य-पद्य पाठांच्या तुलनेने व्याकरणाचा अभ्यास मर्यादित असतो.
- थोड्या वेळेत आणि थोड्याशा श्रमाने अधिक गुण मिळतात.
- व्याकरणामुळे लेखन आणि संभाषण कौशल्याचा विकास होतो.
- लेखनात आणि संभाषणात शुद्धता व सुबकता येते.

(v) व्याकरणामुळे शब्दांच्या अर्थातील बारकावे स्पष्ट होतात.

(vi) बोलण्यातील उच्चार स्पष्ट होण्यास मदत होते. म्हणून व्याकरण शिकणे अत्यंत महत्त्वाचे असते.

प्राकृत वाक्यरचना :

आपल्या मनातील भाव स्पष्ट करण्यासाठी आपण विविध प्रकारच्या शब्दांचा आधार घेतो, या शब्दसमूहालाच वाक्य म्हणून संबोधले जाते.

अनेक शब्द एकत्र करून आपण वाक्यरचना करत असतो. वाक्यरचना करण्यासाठी कमीत कमी एक कर्ता आणि एक क्रिया असावीच लागते. केवळ कर्ता किंवा क्रिया असूनही चालत नाही. केव्हा केव्हा एखादी व्यक्ती केवळ क्रियेने किंवा कर्त्यानेही बोलू शकते; परंतु त्यातून अर्थबोध होईलच असे नाही.

उदा : 'गेला नाहीस'? येथे फक्त क्रियाच आहे, तर 'कोण आहे तिकडे' तेव्हा तिकडून उत्तर आले 'मी'.

वरील दोन्ही वाक्यातील एकात केवळ क्रियापद आहे, तर दुसऱ्या वाक्यात केवळ कर्ताच आहे. त्यामुळे त्यांना वाक्य म्हणताच येत नाही. वाक्यरचना परिपूर्ण होण्यासाठी काळ, विभक्ती, अर्थ तसेच शब्दसंग्रह इत्यादी आवश्यक असतात.

(i) **नाम** : एखाद्या व्यक्तीस, प्राण्यास, वस्तूस अगर अन्य घटकांचा परिचय ओळख होण्यासाठी एखाद्यास नावाने, शब्दाने संबोधले जाते त्यास 'नाम' असे म्हटले जाते.

उदा : राम, लक्ष्मण, सीता, माला इत्यादी नामे होत.

(ii) **सर्वनाम** : नामाऐवजी वापरण्यात येणाऱ्या शब्दांना 'सर्वनाम' म्हणून संबोधले जाते.

उदा : मी-आम्ही तो, ती, ते
तू-तुम्ही ते, त्या, ती

(iii) **क्रिया (धातू)** : मूळ क्रियेलाच प्राकृत भाषेत 'धातू' असे म्हणतात. या मूळ धातूंना काळाचे प्रत्यय जोडून क्रियापद तयार केले जाते.

(iv) **विभक्ती** : विभक्त करणाऱ्या किंवा विभाजन करणाऱ्या प्रत्ययांना 'विभक्ती' म्हटले जाते. विभक्ती प्रत्यय जोडून नामे आणि सर्वनामाचे संबंध स्पष्ट केले जातात.

आता आपण काळ, अर्थ, विभक्ती इत्यादी प्रत्ययांचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे करून घेऊ.

(i) **वर्तमानकाळाचे प्रत्यय -**

	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	मि	मो
द्वि.पु.	सि	ह
तृ.पु.	इ	अन्ति/न्ति

(ii) **भविष्यकाळाचे प्रत्यय -**

ए.व.	अ.व.
स्सं, स्सामि	स्सामो
स्ससि	स्सह
स्सइ	स्सन्ति

(iii) **भूतकाळाचे प्रत्यय -**

	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	इत्था	इंसु
द्वि.पु.	”	”
तृ.पु.	”	”

(iv) **आज्ञार्थाचे प्रत्यय -**

	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	मु	मो
द्वि.पु.	0, सु, हि	ह
तृ.पु.	उ	न्तु

(v) **विध्यर्थाचे प्रत्यय -**

	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	एज्जा, एज्जामि	एज्जामो
द्वि.पु.	एज्जा, एज्जासि, एज्जाहि	एज्जाह
तृ.पु.	एज्जा	एज्जा

(vi) **संबंध कृदन्त (ल्यबन्त) प्रत्यय -**

- (i) अकारांत धातू → 'इऊण'
(ii) आकारांत धातू
एकारांत धातू } → 'ऊण'
ओकारांत धातू }

(vii) **हेत्वर्थक कृदन्त (तुमन्त) प्रत्यय -**

- (i) अकारांत धातू → 'इउं'
उदा : पास+इउं = पासिउं
(ii) आकारांत धातू
एकारांत धातू } → 'उं'
ओकारांत धातू }
उदा : गा+उं = गाउं
ने+उं = नेउं
हो+उं = होउं

(viii) **विभक्ती प्रत्यय -**

	ए.व.	अ.व.
प्रथमा	ओ (कर्ता)	आ
द्वितीया	अनुस्वार (कर्म) (स, ला, ते)	ए, आ
तृतीया	एण (ने, कडून)	एहि, एहिं
चतुर्थी/षष्ठी	स्स (चा, ची, चे)	आण, आणं
पंचमी	आओ, आउ (पासून)	आओ, एहिंती
सप्तमी	ए, म्मि (आत, मध्ये)	एसु, एसुं
संबोधन	मूलरूप	आ

वरीलप्रमाणे काळ, अर्थ, ल्यबन्त, तुमन्त, विभक्ती इत्यादींचे प्रत्यय संक्षिप्त स्वरूपात दिलेले आहेत, त्याच्या आधारे विद्यार्थ्यांना प्राकृत भाषेत वाक्यरचना करता येईल.

2) प्राकृत कृदन्त

इयत्ता अकरावीच्या वर्गामध्ये आपण काळादींचे प्रत्यय शिकलो. आता आपणास कृदन्ताच्या प्रत्ययांचा परिचय करून घ्यायचा आहे. तेव्हा कृदन्त म्हणजे काय, ते प्रथम समजावून घेतले पाहिजे.

● व्याख्या :

संस्कृत भाषेत धातुसाधित विशेषणांनाही कृदन्त म्हणून संबोधले जाते. त्यामुळे धातुसाधिते म्हणजे 'कृदन्त' होय.

- (i) ज्या धातुसाधिताचा स्वतंत्रपणे वाक्यात उपयोग करता येत नाही अशा धातुसाधितांना कृदन्त म्हणून संबोधले जाते.
- (ii) धातूंच्या शेवटी प्रत्यय जोडून जे संज्ञावाचक विशेषण आणि अव्ययवाचक शब्द तयार होतात त्या शब्दांना 'कृदन्त' म्हटले जाते.

● कृदन्ताचा उपयोग :

कोणत्याही काळातील अपूर्ण क्रिया दर्शविण्यासाठी किंवा क्रिया अपूर्ण आहे; क्रिया चालू आहे, हे दर्शविण्यासाठी कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.

उदा :

- (i) राम धावत आहे. (अपूर्ण वर्तमानकाळ)
- (ii) राम धावत होता. (अपूर्ण भूतकाळ)
- (iii) राम धावत राहिल. (अपूर्ण भविष्यकाळ)
- (iv) रामाने धावावे. (आज्ञार्थ, विध्यर्थक)

● कृदन्ताचे प्रकार :

कृदन्ताचे पुढील पाच प्रकार आहेत.

- (i) वर्तमानकाळी कृदन्त
- (ii) भूतकाळी कृदन्त
- (iii) भविष्यकाळी कृदन्त
- (iv) हेत्वर्थक (तुमंत) कृदन्त
- (v) विध्यर्थक कृदन्त

1) वर्तमानकाळी कृदन्त :

- (i) वर्तमानकाळातील अपूर्ण क्रिया दर्शविण्यासाठी वर्तमान कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.
- (ii) वर्तमानकाळी कृदन्ताचे रूप तयार करण्यासाठी धातूला 'न्त' किंवा 'माण' प्रत्यय जोडून कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.
- (iii) पुल्लिंगी कृदन्ताचे रूप तयार करण्यासाठी 'न्त आणि माण' या प्रत्ययातील अकाराचा ओकार केला जातो. परंतु अकारांत धातूचे 'न्त' आणि 'माण' प्रत्यय लागतो. आ, ए, ओ या धातूंना फक्त 'न्त' प्रत्यय लावला जातो.

उदा : न्त = न्तो

माण = माणो

पढ+न्त+ओ = पढन्तो

सुण → सुणन्तो

धाव → धावन्तो

ने → नेन्तो

जा → जायन्तो

हो → होन्तो

पढ+माण+ओ = पढमाणो (वाचत असताना)

सुणमाणो (ऐकत असताना)

धावमाणो (धावत असताना)

(नेत असताना)

(जाताना)

(होत असताना)

(iv) 'न्त' आणि 'माण' प्रत्ययांना इकार जोडल्याने स्त्रीलिंगी रूप तयार होते.

उदा : पढ+न्ती = पढन्ती. (वाचत असताना)

पढ+माणी = पढमाणी, पढिमाणी

सुण+माणी = सुणमाणी, सुणिमाणी

जा+माणी = जायमाणी

(v) 'न्त' आणि 'माण'च्या अंत्याक्षरावर अनुस्वार दिल्याने (अनुस्वारात रूपांतर केल्याने) नपुंसकलिंगी रूप तयार होते.

उदा : पढ+न्तं = पढन्तं, पढिअंतं, पढिअमाणं

सुण+न्तं = सुणन्तं, सुणिअंतं, सुणिअमाणं

2) भूतकाळी कृदन्त :

भाव, विचार प्रकट करण्यासाठी भूतकाळी कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.

(i) धातूला 'इअ' किंवा 'अ' प्रत्यय जोडून भूतकाळी कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.

(ii) केव्हा केव्हा धातूला 'य, त, द' प्रत्यय जोडूनही भूतकाळी कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.

उदा : हस - हसिय, हसित, हसिद

पुल्लिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुंसकलिंगामध्ये बदलणारी तुलनात्मक उदाहरणे

मूळधातू	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग	
पढ	पढिओ	पढिआ	पढिअं	(वाचत होता, ती, ते)
कर	करिओ	करिआ	करिअं	(करत होता, ती, ते)
हस	हसिओ	हसिआ	हसिअं	(हसत होता, ती, ते)

4) संबंधसूचक (ल्यबन्त) कृदन्त :

जेव्हा कर्ता एक क्रिया पूर्ण करून दुसरी क्रिया करतो तेव्हा पहिल्या क्रियेसाठी संबंधसूचक कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.

(i) संबंधसूचक कृदन्तामध्ये दोन क्रियेचा संबंध जोडला जातो म्हणून त्यास संबंधसूचक कृदन्त (ल्यबन्त) म्हणतात.

(ii) संबंधसूचक कृदन्तास 'ल्यबन्त' म्हणूनही संबोधले जाते.

(iii) अकारान्त धातूला 'इऊण' आणि 'आ, ए, ओ' या धातूंना 'ऊण' प्रत्यय जोडला जातो.

- (iv) वरील (इऊण आणि ऊण) प्रत्ययाशिवाय 'तुं, अ, तूण, तुआणं, इत्ता, इत्ताण, एत्ता, आए' इत्यादी प्रत्ययही जोडले जातात. तरीही 'इऊण, ऊण' प्रत्ययांचा अधिक वापर होत असलेला दिसून येतो.

अकारान्त धातू	अकारान्तेतर धातू
पढ+इऊण = पढिऊण, पढेऊण	गा+ऊण = गाऊण
पढ+इत्ता = पढित्ता, पढित्ताण	जा+ऊण = जाऊण
पढ+आए = पढाए, पढिआए	ने+ऊण = नेऊण
पढ+तुआण = पढितुआण	दे+ऊण = देऊण
पढ+अ = पढिअ, पढेअ	हो+ऊण = होऊण

5) हेत्वर्थक कृदन्त (तुमन्त) :

- (i) जेव्हा कर्ता एखादे निश्चित किंवा इच्छित कार्य करण्यासाठी जाणार असतो (कार्य करणार असतो) तेव्हा हेत्वर्थक कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.
- (ii) हेत्वर्थक कृदन्तास 'तुमन्त' म्हणूनही संबोधले जाते.
- (iii) हेत्वर्थक (तुमन्त) कृदन्ताचे रूप तयार करण्यासाठी धातूला 'उं किंवा इउं' तसेच 'त्तए, इत्तए, एत्तए' प्रत्यय जोडूनही हेत्वर्थक कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.
- (iv) अकारांत धातूला 'इउं' आणि 'आ, ए, ओ' या धातूंना 'उं' प्रत्यय जोडून हेत्वर्थक (तुमन्त) रूप तयार केले जाते.

उदा :

पढ+इउं = पढिउं	(वाचण्यासाठी, वाचण्याकरिता)
पढ+इत्तए = पढित्तए	” ”
पढ+एत्तए = पढेत्तए	” ”
जा+उं = जाउं	(जाण्यासाठी)
ने+उं = नेउं	(नेण्यासाठी)
हो+उं = होउं	(होण्यासाठी)

6) विध्यर्थक कृदन्त :

- (i) कर्त्यास दुसरे कोणीतरी कार्य करण्यास प्रेरित करत असते. तेव्हा विध्यर्थक कृदन्ताचा उपयोग केला जातो.
- (ii) धातूला 'ज्जं, तव्वं, यव्वं आणि यं' इत्यादी प्रत्यय जोडून विध्यर्थक कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.
- (iii) अकारान्ताचे इकारान्तामध्ये रूपांतर करून नंतर प्रत्यय जोडले जातात.

उदा :

कर+ज्जं = करिज्जं	(कर, करावे, करावेस)
कर+तव्वं = करितव्वं, करियव्वं	(” ” ”)
करेतव्वं, करेयव्वं	(” ” ”)
कर+अणिज्जं = करिणिज्जं, करणिज्जं	(” ” ”)
कर+अणीयं = करणीयं, करेणीयं	(” ” ”)

7) कर्तृसूचक कृदन्त :

केव्हा केव्हा पुल्लिंगामध्ये धातूना 'इर' आणि स्त्रीलिंगामध्ये धातूला 'इरा' प्रत्यय जोडूनही कर्तृसूचक कृदन्ताचे रूप तयार केले जाते.

उदा : पढ+इरो = पढिरो (पुल्लिंग) (पठन करणारा)

पढ+इरा = पढिरा (स्त्रीलिंग) (पठन करणारी)

कृदन्ताची काही उदाहरणे

मराठी

- (i) तो पाहत जात आहे.
- (ii) राम वाचन करत चिंतनही करत आहे.
- (iii) गीता नृत्य करत गायन करत आहे.
- (iv) बालिका हसत हसत येत आहे.
- (v) माता स्वयंपाक करत कथा सांगत आहे.
- (vi) राम खेळत असताना पडला.
- (vii) हसणारा मुलगा.
- (viii) नाचणारी स्त्री.
- (ix) उमलत असलेले फूल.
- (x) एक वृद्ध दुसऱ्या गावाला जात असताना थकला.
- (xi) परिश्रम करणाऱ्या लोकांना धन मिळते.

प्राकृत

- सो पासन्तो गच्छइ।
- रामो पढन्तो चिंतणं वि करेइ।
- गीया नच्चन्ती गायइ।
- बाला हसन्ती आगच्छइ।
- माया रंधियमाणी कहा कहेइ।
- रामो खेलमाणो पडिओ।
- हसन्तो (हसमाणो) बालो।
- नच्चन्ती (णच्चमाणी) नारी।
- वियसंतं (वियसमाणं) पुप्फं।
- एगो वुद्धो अण्णं गामं गच्छंतो संतो भुओ।
- परिस्समो करेता लोगा धणं लब्भइ।

३) प्रयोग

प्रत्येक भाषेत योग्य प्रकारच्या वाक्यरचनेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असते. वाक्यरचना व्यवस्थित नसेल तर त्या वाक्यातून योग्य तो अर्थबोध होऊ शकत नाही, म्हणून वाक्यातील कर्ता, कर्म आणि क्रियापद यांचा योग्य तो क्रम (ठिकाण) असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

उदा : खेळतात मुले चेंडूने . (किंवा)
चेंडूने खेळतात मुले.

या दोन्ही वाक्यातील कर्ता, कर्म आणि क्रियापद यांचा क्रम योग्य नाही. परंतु 'मुले चेंडूने खेळतात.' या वाक्यातील कर्ता, कर्म आणि क्रियापद यांचा क्रम (ठिकाण) योग्य असल्याने वाक्य बोलण्यासाठी आणि अर्थबोध होण्यासाठी सहजसुलभ वाटते.

वाक्याच्या क्रमालाच प्रयोग म्हणून संबोधले जाते. वाक्याचा क्रम कसा असावा त्यासाठी व्याकरणकारांनी काही नियमावली, तंत्र सांगितलेले आहे या नियमावलीस, तंत्रास 'प्रयोग' म्हटले जाते.

वाक्यरचनेच्या दृष्टीने 1) कर्तरी प्रयोग 2) कर्मणि प्रयोग 3) भावे प्रयोग असे प्रयोगाचे प्रमुख तीन प्रकार आहेत. याशिवाय 1) अकर्मक 2) सकर्मक 3) द्विकर्मक असे प्रयोगाचे तीन उपप्रकारही आहेत; परंतु प्राकृत वाक्यरचनेत (प्रयोगात) द्विकर्मक प्रयोग हा प्रकार असत नाही.

1. कर्तरी प्रयोग

- (i) ज्या वाक्यामध्ये कर्ता प्रमुख असतो त्यास कर्तरी वाक्य (प्रयोग) म्हणून संबोधले जाते.
- (ii) कर्तरी प्रयोगात कर्त्याची प्रथमा विभक्ती वापरतात आणि कर्माची द्वितीया विभक्ती वापरतात.
- (iii) कर्तरी प्रयोगात क्रियापद कर्त्यानुसार वचन (ए.व. किंवा अ.व.) आणि पुरुष (प्रथम, द्वितीय, तृतीय) वापरले जाते.
- (iv) कर्तरी प्रयोग हा अकर्मक किंवा सकर्मक अशा दोन प्रकारचा असतो.

उदा : (i) बालो देवं वंदइ। (vi) मेहा जलं वरिसंति।
(ii) अहं धणं अज्जामि। (vii) किंकरा भारं वहन्ति।
(iii) सावया धम्मं सुणन्ति। (viii) गुरू छात्तं पाढं पढइ।
(iv) तुमं गीयं गासि। (ix) पोत्तगा पितामहं नमन्ति।
(v) वयं पाढसालं गच्छामो। (x) नरिंदो रज्जं पालेइ।

वरील सर्व वाक्यांमध्ये कर्म असल्याने ही सर्व वाक्ये सकर्मक प्रयोगाची असून या वाक्यातील कर्ता प्रथमा विभक्तीमध्ये आहे आणि कर्म द्वितीया विभक्तीत आहे. तर क्रियापद कर्त्याच्या पुरुष आणि वचनाप्रमाणे असलेले दिसून येते.

ज्या वाक्यात कर्म नाही त्या वाक्यांना अकर्मक कर्तरी प्रयोगाचे वाक्य म्हटले जाते.

- (i) अकर्मक कर्तरी वाक्यामध्ये कर्ता आणि क्रियापद या दोहोंचाच समावेश असतो. त्याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे-

उदा :

(i)	अहं जामि।	(मी जातो.)
(ii)	तुमं खेलसि।	(तू खेळतोस.)
(iii)	सा नच्चइ।	(ती नाचते.)
(iv)	ताणि धावन्ति।	(ते धावतात.)
(v)	ताओ पढन्ति।	(त्या वाचतात.)
(vi)	लया भणइ।	(लता म्हणते.)
(vii)	रामो भक्खइ।	(राम खातो.)

2. कर्मणी प्रयोग

ज्या वाक्यांमध्ये कर्म हे प्रमुख असते आणि कर्ता हा गौण असतो त्यास 'कर्मणी प्रयोग' वाक्य म्हटले जाते.

- (i) कर्मणी प्रयोगात कर्मासाठी प्रथमा विभक्तीचा उपयोग केला जातो आणि कर्त्यासाठी तृतीया विभक्तीचे प्रत्यय वापरले जातात.
- (ii) कर्मणी प्रयोगातील क्रियापदासाठी (मूळ धातूला) 'इज्ज' प्रत्यय जोडून त्या त्या काळानुसार आणि वचनानुसार रूपे तयार केली जातात.

उदा :

पास+इज्ज = पासिज्ज
सुण+इज्ज = सुणिज्ज
गा+इज्ज = गाइज्ज
ने+इज्ज = नेइज्ज
हो+इज्ज = होइज्ज

विविध काळातील कर्मणी रूपे पुढीलप्रमाणे -

- (i) वंद+इज्ज = वंदिज्ज → वंदिज्जामि (वर्तमानकाळ)
- (ii) वंद+इज्ज = वंदिज्ज → वंदिज्जित्था (भूतकाळ)
- (iii) वंद+इज्ज = वंदिज्ज → वंदिज्जिस्सामि (भविष्यकाळ)
- (iv) वंद+इज्ज = वंदिज्ज → वंदिज्जामु (आज्ञार्थ)
- (v) वंद+इज्ज = वंदिज्ज → वंदिज्जामि (विध्यर्थ)

काही अनियमित कर्मणी अंगे

कर → कीर, किज्ज	पास → दीस
भण → भण्ण	जाण → नज्ज, जाणज्ज
लह → लब्भ	हण → हम्म
बंध → बज्झ	खा → खज्ज

सुण → सुण्ण

पा → पिज्ज

वय → वुच्च

ने → निज्ज

डह → डज्झ

3. भावे प्रयोग

- (i) ज्या वाक्यामध्ये भावाची (विचार, उद्देश्याची) प्रमुखता असते त्यास 'भावे प्रयोग' म्हटले जाते.
(ii) भावे प्रयोगामध्ये वाक्यातील कर्ता तृतीया विभक्तीमध्ये असतो. त्यामुळे क्रियापदही तृतीय पुरुषांमध्येच येते.

उदा : (i) मालाए हसिज्जइ।

(ii) रामेण आगच्छिज्जइ।

- (iii) भाववाचक वाक्यामध्ये तिन्ही पुरुष आणि दोन्ही वचनांमध्ये क्रियापदासाठी 'इज्ज' प्रत्यय जोडून वर्तमान, भूतकाळ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ इ. चे प्रथम पुरुष एकवचनाचे प्रत्यय जोडले जातात.

उदा : → मूलधातू प्रत्यय भावेप्रयोगी रूप वर्तमानकाळ भूतकाळ आज्ञार्थ

(i) हस + इज्ज = हसिज्ज हसिज्जइ, हसिज्जित्था, हसिज्जउ

(ii) पास + इज्ज = पासिज्ज पासिज्जइ, पासिज्जित्था, पासिज्जउ

- (iv) भविष्यकाळी भावेप्रयोगी रूप तयार करण्यासाठी इतर काळाप्रमाणे 'इज्ज' हा प्रत्यय न जोडता तिन्ही पुरुषांमध्ये आणि दोन्ही वचनांमध्ये नेहमी तृतीय पुरुष एकवचनाचाच उपयोग केला जातो.

उदा : हस + हि + इ = हसिहिइ

- (v) भावे प्रयोगामध्ये केव्हा केव्हा तिन्ही पुरुषात आणि दोन्ही वचनात धातूला 'ईय' प्रत्ययही जोडला जातो. त्यानंतर तृतीय पुरुष एकवचनाचा प्रत्यय जोडला जातो.

उदा : हस + ईय = हसीय + इ (तृ.पु.ए.व.) = हसीयइ

* कर्तरी वाक्यांचे भावे प्रयोगामध्ये रूपांतर करण्याची सोपी पद्धत पुढीलप्रमाणे -

कर्तरी प्रयोग वाक्ये

भावे प्रयोग वाक्ये

- (i) रामो भक्खइ। → रामेण भक्खिज्जइ।
(ii) अमच्चा भणंति। → अमच्चेहिं भणिज्जइ।
(iii) निवो जाणिस्सइ। → निवेण जाणिज्जिस्सइ।

4) समास

संस्कृत-प्राकृत-पालि या प्राचीन भारतीय भाषांमध्येच नव्हे तर जगातील सर्व भाषांमध्ये समासास अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान असलेले दिसून येते. कारण या समासामुळे वाक्यरचनेस एक प्रकारचे सौंदर्य तर प्राप्त होतेच शिवाय वाक्यालाही एक प्रकारचा सुटसुटीतपणा येतो. या समासाच्या प्रक्रियेमुळे मोठमोठाले आशयही मोजक्या शब्दांत व्यक्त केले जातात. असे असले तरीही प्राकृत व्याकरणकारांनी सोप्या व सरळ स्पष्ट होणाऱ्या समासांचाच अधिक उपयोग केलेला दिसून येतो. सामान्यता नाम, विशेषण, क्रिया विशेषण, अव्यय, शब्दयोगी अव्यय आदि प्रकारच्या शब्दांचीच समासाची पदे असतात.

दुसरे म्हणजे समासामधील दोन्ही पदे समान दर्जाची असतीलच असे नाही. त्यामुळे प्रमुख पद आणि गौणपद असे समासाचे दोन विभाग पडतात.

समासाची व्याख्या :

- (i) समास म्हणजे शब्दांचे संक्षिप्तीकरण होय.
- (ii) मोजक्या शब्दांमधून अधिक अर्थ सांगणाऱ्या प्रक्रियेस 'समास' म्हणतात.
- (iii) विभक्ती प्रत्ययाने रहित असलेल्या आणि परस्परांशी संबंधित असलेले दोन किंवा दोहोंपेक्षा जास्त शब्द (पदे) एकत्र जोडल्याने तयार होणाऱ्या सामासिक (जोड) शब्दास समास म्हणतात.
- (iv) जोडशब्दांना 'समास' म्हणतात.

समास विग्रह :

- (i) दोन जोडशब्दांमधील परस्परांचा संबंध स्पष्ट करण्याच्या क्रियेला समासाचा विग्रह म्हणतात.
- (ii) समासाचा अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या शब्दाला किंवा वाक्याला विग्रह असे म्हणतात.
- (iii) वि म्हणजे विशेष. ग्रह म्हणजे धारणा, अर्थ. एखाद्या शब्दाचा विशेष अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या क्रियेस विग्रह करणे असे म्हटले जाते.
- (iv) विभक्ती प्रत्यय लावून किंवा समासात नसलेले दुसरेच शब्द वापरून दोन किंवा दोहोंहून अधिक पदांमधील संबंध दर्शविण्याच्या क्रियेला विग्रह करणे म्हणतात.

समासाचे प्रकार :

समासात असणारी दोन्ही पदे केव्हा केव्हा समान दर्जाची असतात तर केव्हा केव्हा समान दर्जाची नसतात. कारण समासातील पहिले पद प्रमुख असेल तर दुसरे पद गौण असते, तर केव्हा केव्हा दुसरे पद प्रमुख असते तर पहिले पद गौण असते. केव्हा केव्हा तर समासात नसलेल्याच व्यक्तीचा किंवा वस्तूचा बोध होतो. त्यावरून समासाचे प्रमुख चार प्रकार असले तरीही प्रत्येक समासाचेही विविध उपप्रकार असलेले दिसून येतात. प्रथम आपण प्रमुख चार समासांचा संक्षिप्त परिचय करून घेऊ.

समासाचे प्रकार :

- समासाचे 1) द्वंद्व समास 2) अव्ययीभाव समास 3) तत्पुरुष समास 4) बहुव्रीही समास, असे चार प्रमुख प्रकार आहेत.
- (i) दोन्हीही (उभय) पदे समान दर्जाची - **द्वंद्व समास**.
 - (ii) पूर्व (प्रथम) पद गौण आणि उत्तर (दुसरे) पद प्रमुख - **तत्पुरुष समास**
 - (iii) दोन्हीही पदे गौण असून (समासाबाहेरील) एखाद्या तिसऱ्याच पदास महत्त्व दिले जाते तेव्हा त्यास **बहुव्रीही समास** म्हणतात.

(iv) एखाद्या अव्ययाने प्रारंभ होणारा किंवा पूर्व पद प्रधान आणि उत्तर पद गौण सामासिक शब्दास **अव्ययीभाव समास** म्हणतात.

1. द्वंद्व समास :

दोन किंवा दोहोंपेक्षा जास्त नामे (संज्ञा), विशेषण एकत्र येऊन जो सामासिक (जोड) शब्द तयार होतो त्यास **‘द्वंद्व समास’** म्हटले जाते.

- हा समास अनेकवचनी असतो. (समासातील शेवटच्या पदाचे, शब्दाचे जे लिंग, वचन असेल तेच या समासाचे लिंग, वचन असते.)
- या समासातील प्रत्येक पद हे प्रमुख असते. त्यामुळे प्रत्येक शब्दातून स्वतंत्र अर्थबोध होतो. एकाला दुसऱ्याचा आधार घेण्याची गरज नसते.
- द्वंद्व समासाचा विग्रह करताना ‘य, च, वा’ इत्यादीपैकी एका अव्ययाचा उपयोग करून समासाचा विग्रह (वेगळा) केला जातो.
- द्वंद्व समासाचे ‘इतरेतर द्वंद्व’ आणि ‘समाहार द्वंद्व’ असे उपप्रकार आहेत.

I. इतरेतर द्वंद्व :

- या समासातील दोन्ही पदे समान दर्जाची (प्रमुख) असतात.
- हा समास अनेकवचनी असतो.
- अंत्यपदाचे जे लिंग, वचन असेल ते सर्व समासाचे लिंग, वचन असते.
- या समासाचा विग्रह ‘य’ अथवा ‘च’ या अव्ययाने केला जातो. केव्हा केव्हा ‘वा’ ही वापरले जाते.
- या समासातील पदांमधून दोन किंवा तीन वस्तूंचा, नामांचा बोध होतो; परंतु समूहाचा बोध होत नाही.

उदा : जीवाजीवा → जीवा य अजीवा य। (पुल्लिंगी)
 मित्तबंधवा → मित्ता य बंधवा य। (पुल्लिंगी)
 नरनारीओ → नरा य नारीओ य। (स्त्रीलिंगी)
 गंधपुष्प → गंधं च पुष्पं च। (नपुंसकलिंगी)
 नेत्ताइ → नेत्तं च नेत्तं च। (नपुंसकलिंगी)
 निंदापसंसाओ → निंदाओ य पसंसाओ य।

मायापिया → माया य पिया य।
 देवदेवीओ → देवा य देवीओ य।
 इत्थिपुरिसा → इत्थि य पुरिसा य।
 जणणीजणया → जणणी य जणया य।

II. समाहार द्वंद्व :

समाहार म्हणजे समूह, समुदाय, समूह किंवा समुदाय नेहमी एकच असतो. (समूहामध्ये अनेकांचा जरी सहभाग असला तरी त्या समूहास कोणत्यातरी एकाच नावाने संबोधले, ओळखले जाते.)

- या समासातील प्रत्येक पदास प्राधान्य न देता त्यांच्या समुदायास प्राधान्य दिले जाते.
- शारीरिक अवयव, प्राणी, पदार्थ किंवा इतर सामान्य नामाच्या शब्दांच्या, समूहाचा बोध करण्यासाठी या समासाचा उपयोग केला जातो.
- या समासाचा विग्रह करतेवेळी विशेषतः ‘य’ आणि ‘च’ चा उपयोग केला जातो. तरीही केव्हा केव्हा ‘वा’ या शब्दाचाही उपयोग केला जातो. तरीही या समासामध्ये ‘च’ चा अधिक वापर केला जातो.
- या समासातील शब्द भिन्न भिन्न लिंगी असले तरीही हा समास नेहमी नपुंसकलिंगी एकवचनात असतो.
- विग्रह करताना ‘एयाणं’ किंवा ‘तेसिं’ समाहारो असा केला जातो.

उदा : भक्तपाणं → भक्तं च पाणं च तेसिं समाहारो।
 अन्नपाणं → अन्नं च पाणं च एयाणं समाहारो।
 मंससोणियं → मंसं च सोणियं च एयाणं समाहारो।
 तवसंजयं → तवं च संजयं च एयाणं समाहारो।
 सुहदुक्खं → सुहं च दुक्खं च तेसिं समाहारो।
 वत्थगंधं → वत्थं च गंधं च तेसिं समाहारो।
 ण्हाणविलेपणं → ण्हाणं च विलेपणं च तेसिं समाहारो।
 णाणदंसणचरितं → णाणं च दंसणं च चरितं च एयाणं समाहारो।

- पुण्णपावं → पुण्णं च पावं च।
 लाभालाभो → लाभो वा अलाभो वा।
 सत्तूमित्तो → सत्तू वा मित्तो वा।

2. अव्ययीभाव (अव्वई) समास :

ज्या समासामधील पहिले पद हे एखादे अव्यय असते आणि दुसरे पद हे नाम असते त्यास 'अव्ययीभाव समास' म्हणतात.

- अव्ययीभाव समासातील पहिले पद अव्यय असून ते त्या समासातील प्रमुख पद असते. म्हणून या समासास पूर्वपदप्रधान समास म्हणूनही संबोधले जाते. दुसरे पद नाम असते.
- वाक्यामध्ये या समासाचा उपयोग क्रिया-विशेषणासारखा केला जातो.
- विग्रह करताना केव्हा केव्हा दुसरे पद प्रथम लिहिले जाते आणि दोन्हीही शब्द (पदे) विभक्त केले जातात.

- उदा : अणुरूवं → रूवं अणु।
 अणुदिणं → दिणे दिणे।
 पइदिणे → दिणे दिणे।
 पइवरिसे → वरिसे वरिसे।
 जहासुहं → जहा सुहं तथा।
 जावज्जीवं → जाव जीवो ताव।
 उवगुरुं → गुरूणो समीवं।
 जहासत्ति → जहा सत्ति तथा।
 जहाउयं → जहा आउयं तथा।

3. तत्पुरुष (तप्पुरिस) समास :

- ज्या समासातील उत्तर (दुसरे) पदाच्या अर्थाचे प्रभुत्व (प्रमुख) असते त्या समासास 'तत्पुरुष समास' म्हणतात.
- या समासातील दुसऱ्या पदाचे जे लिंग, वचन असते तेच लिंग, वचन विग्रह केल्यानंतरही कायम राहाते.
- या समासात ज्या विभक्तीचा उपयोग केला जातो त्यानुसार त्या समासाचे विविध प्रकार पडतात.

- समासातील प्रथम पदातील ज्या विभक्तीचा लोप केला जातो त्यानुसार त्या समासास त्या त्या विभक्तीचे नाव दिले जाते.

उदा : द्वितीया विभक्तीचा लोप केला तर द्वितीया तत्पुरुष नाव दिले जाते. तृतीया असेल तर तृतीया अशाप्रकारे सप्तमी विभक्तीपर्यंतची पाच नावे दिली जातात. तेच त्याचे प्रकार मानले जातात.

- वरील प्रकाराशिवाय तत्पुरुष समासाचे कर्मधारय, द्विगु, नञ्तत्पुरुष, उपपद, अलुय (अलुक्)
- तत्पुरुष समासास बहुव्रीही-रूपक-तत्पुरुष समास म्हणूनही संबोधले जाते. तरी दोहोंमध्ये विग्रह करताना फरक दिसून येतो.

बहुव्रीही-रूपक-तत्पुरुष समासातील विग्रहात अव्ययाचा अर्थ कायम राहातो परंतु बहुव्रीही समासात अव्ययाचा अर्थ कायम राहात नाही.

तसेच बहुव्रीही समासात उत्तर (दुसऱ्या) पदाचे लिंग आहे ते न राहता ते विशेषण होते आणि विशेष्यानुसार चालते.

तत्पुरुष समासाचे विविध प्रकार असले तरीही इयत्ता बारावीच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी येथे फक्त कर्मधारय, द्विगु, नञ्तत्पुरुष समासांचाच परिचय दिलेला आहे.

I. कर्मधारय समास :

- कर्मधारय समास हा तत्पुरुष समासाचाच एक उपप्रकार आहे.
- या समासातील दोन्हीही पदे ही एकाच विभक्तीची म्हणजे प्रथमा विभक्तीची असतात.
- या समासातील पहिले पद हे दुसऱ्या पदाची विशेष माहिती सांगण्यासाठी आलेले असते. म्हणजेच या समासातील पहिले पद गौण आणि दुसरे पद हे मुख्य असते.
- पहिले पद हे विशेषण असते आणि दुसरे पद हे नाम, सर्वनाम किंवा सामान्यनाम असते.

उदा : नीलकमल

(सूचना- मराठी भाषेतील काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे)

(v) केव्हा केव्हा उत्तर पदही विशेष्य असते आणि दुसरे पद विशेषण असते.

उदा : पुरुषोत्तम (उत्तम पुरुष)

(vi) केव्हा केव्हा या समासातील दोन्हीही पदे विशेषणे असतात.

उदा : निळासावळा (निळा आणि सावळा)

(vii) केव्हा केव्हा पहिले पद उपमान आणि दुसरे पद नाम असते.

उदा : कमलनेत्र (कमळासारखे नेत्र) येथे पहिले पद उपमान

(viii) केव्हा केव्हा उत्तर (दुसरे) पद उपमान असते.

उदा : मुखचंद्र (चंद्रासारखे मुख किंवा मुख हाच चंद्र)

अशाप्रकारे कर्मधारय समासाचे विविध उपप्रकार आहेत.

उदा : सीओदगं → सीयं उदगं।

सीओण्हं → सीयं उण्हं।

पुरिसोत्तमो → उत्तमो पुरिसो।

वडरुक्खो → वडो रुक्खो।

सुक्कनई → सुक्का नई।

अद्धच्छिन्नं → अद्धं छिन्नं।

मुहकमलं → मुहं इव कमलं (मुहं कमलं इव)

सुपुरिसो → सोहणो पुरिसो।

अहिंसाधम्मो → अहिंसा एव धम्मो।

दयाधम्मो → दया एव धम्मो (दया धम्मो)

दुस्सीलं → दुसीलो सीलो

मच्चुसीहो → सीहो एव मच्चू

II. नञ् तत्पुरुष समास :

ज्या समासाची सुरुवात 'अ' किंवा 'अण' या नकारार्थी पदाने होते त्यास 'नञ् तत्पुरुष समास' म्हणतात.

(i) या समासातील दुसरे पद नाम असते.

(ii) या समासातील विग्रह करताना 'न' प्रारंभी येते.

अकारण → न कारणं।

अणलसो → न अलसो।

असच्चं → न सच्चं।

अहिंसा → न हिंसा।

अधम्मो → न धम्मो।

अलोहो → न लोहो।

अण्णाणी → न णाणी।

अरइं → न रइं।

अणिट्ठं → न इट्ठं

अणायारो → न आयारो।

अणत्थो → न अत्थो।

अणसणं → न असणं।

III. द्विगु समास :

हा एक तत्पुरुष समासाचाच प्रकार आहे.

(i) ज्या समासातील पहिले पद संख्यात्मक असते आणि दुसरे पद नाम असते त्यास 'द्विगु समास' म्हणतात.

(ii) ज्या सामासिक शब्दातून समुदायाचा बोध होतो त्यास द्विगु समास म्हणतात.

(iii) द्विगु समास नेहमी नपुंसकलिङ्गी एकवचनी असतो.

(iv) या समासातून समुदायाचा बोध होतो म्हणून समाहारो (समुदाय) असा विग्रह केला जातो.

उदा : णवतत्तं → णवणं तत्ताण्हं समाहारो।

तिलोय → तिण्हं लोयाणं समाहारो।

चउक्कसायं → चउण्हं कसायाणं समाहारो।

दोमासं → दोण्हं मासाणं समाहारो।

तिहुयणं → तिण्हं भुवणाणं समाहारो।

दसदिणं → दसण्हं दिणाणं समाहारो।

तिसंझं → तिण्हं संझाणं समाहारो।

चउरंगुलं → चउण्हं अंगुलाणं समाहारो।

सत्तसइं → सत्तण्हं सइणं समाहारो।

छट्ठपूयं → छट्ठण्हं पूयाणं समाहारो।

4. बहुव्रीही समास :

ज्या समासातील दोन्ही पदे गौण असून ती दोन्हीही पदे समासातील पदांच्या बाहेरील घटकांचा अर्थ (बोध) स्पष्ट करतात. त्या समासास 'बहुव्रीही (बहुव्रीही) समास' म्हणतात.

- (i) बहुव्रीही म्हणजे पुष्कळ प्रकारे, अनेक प्रकारचा अर्थ स्पष्ट करणारा सामासिक शब्द होय.
- (ii) या समासातील कोणतेही (पहिले किंवा दुसरे) पद स्वतंत्र अर्थ दर्शवित (स्पष्ट करत) नाही.
- (iii) समासाचा विग्रह करताना 'ज' या सर्वनामाची वेगवेगळ्या विभक्तीची योग्य रूपे योजलेली असतात. त्यामुळे या समासास विभक्ती बहुव्रीही समास म्हणूनही संबोधले जाते.
- (iv) 'ज'च्या विभक्तीनुसार या समासाचे द्वितीय विभक्ती बहुव्रीही, तृतीया वि. बहु., पंचमी वि. बहु., षष्ठी वि. बहु. आणि सप्तमी विभक्ती बहुव्रीही असे पाच उपप्रकार पडतात.
- (v) (i) या समासातील दोन्ही पदे विशेषण आणि विशेष्य असते (मंदभग्नो)
(ii) काही वेळा दोन्ही पदे नाम असतात (चंदाभिहाणा)
(iii) केव्हा केव्हा पहिले पद अव्ययही असते (निद्दओ)
(iv) केव्हा केव्हा पहिले पद उपमान आणि दुसरे उपमेय असते (चंदवयणा)

या समासाचेही काही उपप्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

- (i) नञ् बहुव्रीही
- (ii) सहबहुव्रीही

1) विभक्ती बहुव्रीही :

(i) द्वितीया बहुव्रीही :

- (i) पत्तगंगो → पत्ता गंगा जं सो।

(ii) तृतीया बहुव्रीही :

- (i) जिइंदिओ → जियाणि इंदियाणि जेण सो।
- (ii) जियपरिसहो → जिया परिसहा जेण सो।
- (iii) गहियविज्जो → गहिया विज्जा जेण सो।
- (iv) आसवपीओ → आसवो पीओ जेण सो।

(iii) पंचमी बहुव्रीही :

- (i) गयरागो → गओ रागो जाओ सो।
- (ii) निद्दओ → निग्गया दया जाओ सो।

(iv) षष्ठी बहुव्रीही :

- (i) एगदंतो → एगो दंतो जस्स सो।
- (ii) पीआंबरो → पीअं अंबरं जस्स सो।
- (iii) मंदबुद्धी → मंदं बुद्धी जस्स सो।
- (iv) मंदपुण्णो → मंदं पुण्णं जस्स सो।
- (v) चक्कपाणी → चक्कं पाणिम्मि जस्स सो।
- (vi) चक्कहत्ये → चक्कं हत्ये जस्स सो।
- (vii) चित्तघडहत्थगओ → चित्तघडो हत्थ गओ जस्स सो।
- (viii) चंदाअभिहाणा → चंदा अभिहाणं जीए सा।

(v) सप्तमी बहुव्रीही :

- (i) बहुधणं → बहुं धणं जम्मि तं।

नञ् (न) बहुव्रीही :

- (i) ज्या समासातील दोन्हीही पदे गौण असून समासातील पहिले पद 'अ' किंवा 'अण' या नकारार्थी पदाने होते त्यास 'नञ् (न) बहुव्रीही समास' असे म्हणतात.
- (ii) या समासातील पहिले पद नकारार्थी आणि दुसरे पद नाम असते.
- (iii) नञ् बहुव्रीही समासाला स्वतंत्र असा अर्थ नसतो कारण ते अन्य शब्दाचे विशेषण असते.

उदा :

- (i) अपुत्तो → अविज्जमाणो पुत्तो जस्स सो।
- (ii) अणगारो → अविज्जमाणं अणारं जस्स सो।
- (iii) अणंतो → अविज्जमाणं अंतो जस्स सो।
- (iv) निद्दओ → निग्गया दया जाओ सो।
- (v) अणाहो → णत्थि णाहो जस्स सो।
- (vi) अणरूवो → णत्थि रूवो जस्स सो।
- (vii) णीलज्जो → णिग्गया लज्जा जस्स सो।

सहबहुव्रीही समास :

ज्या समासातील पहिले पद 'स' किंवा 'सह' असते आणि दुसरे पद नाम असते म्हणजे ज्या समासाची सुरुवात 'स' किंवा 'सह' या शब्दाने होते त्या समासास 'सहबहुव्रीही समास' म्हणतात.

उदा :

- (i) समित्तो → मित्तेण सह जो होइ सो।
- (ii) सदुक्खं → दुक्खेण सह जहा तथा।
- (iii) सविम्हय → विम्हएण सह जहा तथा।
- (iv) सवेरग्गो → वेरग्गेण सह जो होइ सो।
- (v) सहेउयं → हेउयं सह जो होइ सो।
- (vi) सहोयरो → उयरं सह जो होइ सो। (समाणं उयरं जस्स सो)
- (vii) सकारण → कारणेण सह जो होइ।
- (viii) सवयंसो → वयंसेहिं सह जो होइ सो।

अशाप्रकारे समासांचा संक्षिप्त परिचय दिलेला आहे. विद्यार्थी त्याचा लाभ घेतील असे वाटते.

ब) लेहण-कोसल्लं

1) अपठित उतारे

आतापर्यंत विद्यार्थ्यांनी आपल्या अभ्यासक्रमातील पठित प्राकृत पाठांचे अध्यापकांच्या मदतीने अध्ययन केलेले आहे. या अध्ययनातून स्वतः आत्मसात केलेल्या प्राकृत भाषेच्या ज्ञानाचे मूल्यमापन स्वतःच करावे या उद्देशाने काही अपठित उतारे पुढीलप्रमाणे दिलेले आहेत. या उताऱ्यांच्या खाली काही कठीण शब्दार्थही दिलेले आहेत. त्यांच्या आधारे विद्यार्थ्यांनी या अपठित उताऱ्यांचे आपल्या मातृभाषेत अनुवाद करावा अशी अपेक्षा आहे.

1

एगो पुरिसो अईव दोग्गच्चेण बाहिओ। किसि-
कम्माइं करेंतस्स वि तस्स ण किंचि फलइ। तओ
सवेरगो निग्गओ गिहाओ। एगम्मि य गामे देवालयम्मि
रत्तिं वासं करित्था। तत्थ एगो चित्त-घड-हत्थ-
गओ सिद्धपुरिसो आगओ। सो तं चित्तघडं एगठाणे
ठविऊण तं पुइऊण भणइ, 'लहुं मे परम-रमणिज्जं
वासहरं सज्जेहि'। तं चित्तघडेण तक्खणमेव तहेव
कयं। तयणंतरं तेण सिद्धपुरिसेण तं घडेण आसण-
अन्न-पाणाइं करावियं। सो जं जं भणइ तं तं चित्तघडो
करेइ। तेण दरिद्रेण तं सव्वं दिट्ठं।

कठीण शब्दार्थ

अईव - अतिशय

दोग्गच्चेण - दुर्गतीने, दारिद्र्याने

बाहिओ - बाधित, पीडित

किसि-कम्माइं - कृषी कर्म

सवेरगो - निराशेने, विरक्ततेने

लहुं - ताबडतोब

2

जलं एव जीवाणं। जलस्स बिइयं नाम 'जीवणं'
ति। णाणसंपण्णो जणो जीवणस्स हाणी कहां सहइ?
एयम्मि विसयम्मि चिंतणं सेयं। आगच्छ, अम्हे
तव्विसए किं पि चिंतेमो। भारहदेसे जलस्स समस्सा
अईव गहीरा अत्थि त्ति अम्हे सव्वे जाणामो। अम्हाण
मरहट्टरज्जो महंतो तहवि रज्जम्मि अज्जवि पाणियस्स
अभावो दिसइ। नयरे निवसमाणा जणा विउलं जलं
पाउणंति, तस्स महत्तं ण जाणन्ति तेण जलं नासेन्ति।

अज्ज वि गामीणभागम्मि सच्छ-महुरं य जलं
ण लब्भइ। एएण कारणेण जणाणं पिबिउं पि जलं ण
उवलब्भइ। ते अईव कट्टेण जलं लहंति। महिलाओ
जलट्ठं गामाओ गामं परिभमन्ति। सरीर-गिह-सुद्धि-
रंधण-कज्जे निच्च-कम्मम्मि य जलस्स उवओगो
अत्थि। जइ पसासण-नियुत्ता हियविक्खणो सव्व-
कज्ज-वड्ढावया कज्ज-दक्खा य होस्सन्ति ता लोगा
अणेगा समस्साए समाहाणं पाविस्संति।

कठीण शब्दार्थ

बिइयं - दुसरे

गहीरा - गंभीर

महंतो - मोठे, महान

पाउणन्ति - प्राप्त होणे

गिहसुद्धि - घरशुद्धी

रंधण - स्वयंपाक

पसासण-नियुत्ता - प्रशासन नियुक्त

एगया राया मित्तवई देवीए सह रायसहाए चिट्ठइ। तओ जिणपालो नाम सुवण्णयारो पडिच्छंद-सरिसं नेउरं घडित्ता तत्थ आगओ। तं नेउर-जुयं रायस्स हत्थे अप्पियं। राया तं दिट्ठिऊण विम्हिण्ण भणइ, 'धन्ना तव कला'। कामदेव-सरिसं तं जिणपाल-सुवण्णयारं पासिऊण सा मित्तवई देवी कामवियारेण उम्मत्तिया जाया। राएण तं नेउर-जुयलं देवीए हत्थे दिन्नं। सा संभमिया जाया। राइणा परमत्थं नायं।

रत्तीए जाव राया मंचए पसुत्तं णाऊण मित्तवई सणियं उट्ठिऊण वत्थालंकारेण विभूसिया होऊण जिणपालियस्स गिहे गया। अलिय-पसुत्तो राया वि तीए अणुमगो गओ। दार-ट्ठिओ य सुणिउं लग्गो।

पणामं काऊण सा भणइ, 'भो जिणपालो! अहं तवोवरिं अणुरत्ता। मए समं भुंजसु रइ-सुहं'। तओ जिणपालो भणिया, 'देवी, अहं धन्नो तव अणुगहिओ किंतु अहं अभग्गो म्हि। देवी, अपुरिसो खु अहं'।

कठीण शब्दार्थ

- चिट्ठइ - बसणे
- पडिच्छंद - प्रतिबिंब
- सरिसं - समान
- नेउरं - पैजन
- अलियं - खोटा बहाणा केला
- अणुमगो - पाठीमागून गेला
- उम्मत्तिया - उन्मत्त, व्याकूळ झालेली
- जाया - झाली
- नाय - जाणते
- सणियं-सणियं - हळूहळू
- अणुगगाहिओ - अनुग्रह, कृपा
- जुयं - जोडी

कम्हि गामे कोइ गामेल्लओ गहवई परिवसइ। सो य अन्नया कयाइ पंजरगयं बंधेत्ता नयरे चलइ। नयर-गओ तत्थेव गंधिय-पुत्तेहिं दिट्ठिओ। गंधिय-पुत्तेहिं पुच्छिओ 'किं एयं ते पंजराए? तेण भणियं, 'तित्तिरिं ति। तओ तेहिं पुच्छियं, 'किं इमा सगड-तित्तिरी विक्कायइ'? तेण भणियं, 'आमं, विक्कायइ। तेहिं भणिओ- 'किं लब्भइ'? सागडिण भणियं, 'काहावणेणं' ति। तओ तेहिं काहावणो दिन्नो। सगडं तित्तिरं च घेतुं पयत्ता। तओ तेण सागडिण भणइ, 'कीस एयं सगडं नेहिं'? तेहिं वुत्तं, 'मोल्लेण घेइ। तओ ताणं ववहारो जाओ। जिओ सो सगडो तित्तिरीए समं।

कठीण शब्दार्थ

- गामेल्लओ - ग्रामीण, खेडवळ
- गहवई - घरप्रमुख, गृहपती
- गंधिय-पुत्त - अत्तर विकणारी मुले
- पंजराए - पिंजऱ्यात
- तित्तिरि - तितिरी, पक्ष्याचे नाव
- जिओ - जिंकणे
- सगड - गाडी
- आम - होकार देणे
- काहावणेण - कार्षापणाने
- पयत्ता - प्रवृत्त झाला
- वुत्त - म्हटले, सांगितले

5

अत्थि उज्जेणी नाम नयरी। तत्थ विक्कमाइच्चो नाम राया। तस्स रज्जे विविह-सत्ति-जुत्ता अणेगे पुरिसा संति। राया वि परकाय-प्पवेस-विज्जा सिक्खिउं अईव उस्सुगो होइ। रज्जं सुत्थं काऊण सो बडुणा सह सिद्ध-पुरिस-समीवं गओ। राया तं सेविउं आढत्तो। सिद्धो पुरिसो भणइ, 'किमत्थं मं सेवेसि? रण्णा भणइ, 'अहं परकाय-प्पवेस-विज्जा सिक्खिउं इच्छामि'। सिद्ध-पुरिसेण वुत्तं- 'तुम सिक्खिउं जोग्गो सि, किंतु, एए तुमं मित्तो परकाय-प्पवेस-विज्जा सिक्खिउं ण जोग्गो।' रण्णा वुत्तं 'सो मम सहायओ, तं कहं वंचेमि?' तओ सिद्धपुरिसेण दुवे वि सिक्खिविया परकाय-प्पवेस-विज्जा।

6

अन्नया वेसाए दासिं पेसिऊण कीडणत्थं सेट्टी-समीवाओ सुगो मग्गाविओ। तं हत्थे घेत्तूण रूढा सा तस्स पक्खे छिंदित्ता दासिं भणइ, 'एस सुगो भोयणट्ठं रंधियव्वो'। एवं वुत्तुण कज्जत्थं सा अन्नत्थ गया।

लद्धावसरो सो सुगो नास्सिऊण खालम्मि पविट्ठो। दासीए इओ तओ गवेसिओ न लद्धो। तओ तीए अवरं मंसं रंधियं। सा वेसा भोयणा-समए तं मंसं भुंजंती वयासि- 'रे दुट्ठ सुग! तुमए सेट्टिणो बुद्धिदाणेण मम धणं हारियं। एण्हं कयफलं चिय पासहि'। तओ तीए वयणं खाल-संठिओ सुगो सुणंतो छण्णं आसी। मरण भयाभिभूओ सुगो खालगयं अन्नं खायंतो कमेण जाय-पक्खो उड्डेऊण वणम्मि गओ।

कठीण शब्दार्थ

- सत्ति-जुत्ता - शक्तीने युक्त
- सुत्थं - व्यवस्था करणे, व्यवस्थित करणे
- बडूणा - बटू, बुटका
- एए - हा
- वुत्तं - म्हटले
- वंचेमि - सोडू
- आढत्तो - प्रारंभ करणे

कठीण शब्दार्थ

- खालम्मि - मोरीत, गटारात
- इओ-तओ - इकडे तिकडे
- गवेसिओ - शोधले
- वयासि - बोलली
- जाय - होणे, येणे
- एण्हं - आता
- सुग - पोपट
- कयफल - केलेल्याचे फळ
- संठिओ - थांबला
- छण्ण - लपून राहणे

2) प्राकृत भाषेत अनुवाद

प्राकृत भाषेत अनुवाद (कृती) करा.

1

भाषा हे आपले विचार व्यक्त करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. कानावर पडणारे शब्द आणि डोळ्यांनी दिसणारे जग यातूनच भाषासंस्कार निर्माण होतात. बालपणात कानांवर पडणारे शब्द हे सुसंस्कृत आणि संवादप्रिय व्यक्तींचे असतील तर ऐकणाऱ्या व्यक्तीचे भाषिक ज्ञान वाढण्यास मदत होते.

भाषिक ज्ञान वाढविण्यात आईवडील, भावंडे, मित्र, शेजारी इत्यादींचे मोठे योगदान असते. जी भाषा अगोदरच्या लोकांच्याकडून बोलली जाते त्या भाषेतून दिलेले ज्ञान हे सहजपणे ज्ञात होते. त्यामुळेच माणसाला मातृभाषेतून दिलेले ज्ञान सहजपणे अवगत होते आणि त्या भाषेत बोलताही येते. परंतु परभाषा प्रयत्नपूर्वकच शिकावी लागते.

2

आई आणि वडील ही जीवनातील दोन मोठी सामर्थ्ये आहेत. कोणाच्या जीवनावर आईचा प्रभाव पडतो तर कोणाच्या जीवनावर वडिलांचा अधिक प्रभाव पडतो. ज्या वयात आधाराशिवाय जगता येत नाही त्या वयात आईवडील हेच त्या बालकाचे सर्वस्व असतात. आईच्या स्पर्शात माया असते. म्हणूनच बालकास संकटाची चाहूल लागताच मूल आईच्या कुशीचा विश्वासाने आधार घेते.

3

मुलांना वेळ देण्यासाठी आईबाबांना वेळच नसतो; तर आजोबा-आजीला वेळ जात नसतो. त्यामुळे वृद्ध माणसेच लहान मुलांच्या सान्निध्यात अधिक वेळ असतात, म्हणून वृद्धांना लहान मुले आवडतात आणि मुलांना आजी-आजोबाच अधिक आवडतात.

नातवंडे म्हणजे दोन पिढ्यांना सांधणारा एकप्रकारचा सेतूच असतो. तरीही घरातील विश्वासू आजी-आजोबांच्या जवळ मुलांना न ठेवता पगारी माणसाकडे ठेवले जाते हा आधुनिक कुटुंबातील दोषच होय. याचा विचार करण्याची आता वेळ आलेली आहे.

4

तुम्हांला भूक लागली तर प्रसंगी स्वतःला स्वयंपाकही करता आला पाहिजे. उत्तमोत्तम कपडे परिधान करणे आवडत असेल तर स्वतःचे कपडे स्वतःला धुताही आले पाहिजेत. घरातील लहान-मोठी कामे करताना मुलांना कमीपणा वाटत असेल तर तो दोष मुलांचा नसून त्यांच्या आईवडिलांचाच होय. कारण जसे पालक शिकवतात तसेच त्यांची मुलेही आचरण करत असतात. पालकांचे आचरण मुलांच्यात जसेच्या तसे उतरते. म्हणून पालकांनी प्रथम स्वतः सुधारणे हाच मुले सुधारण्याचा खरा मार्ग होय.

5

परमेश्वर हा सर्वांचा आद्य गुरू असला तरीही शिक्षकांनी विद्यार्थीपरायण असावे. विद्यार्थ्यांनी ज्ञानपरायण असावे; आणि ज्ञान हे समाजसेवापरायण असावे. विद्यार्थी घडविणे हे एकप्रकारचे समाजकार्यच आहे हे जाणून शिक्षकांनी प्रामाणिकपणे शिकविण्याचे कार्य करत राहावे.

शिक्षकांनी असे शिकवावे, की जे लोक शिकलेले नाहीत त्यांनाही शिकण्याचा मोह निर्माण व्हावा. ज्यांना शिकविलेले कळत नाही त्यांना समजेपर्यंत शिक्षकांनी समजावून शिकवित राहावे; परंतु शिकू इच्छिणाऱ्यास दोष देऊ नये.

6

लोकशाही ही लोकमतावर आधारलेली असते. लोकमत हे अनेकवेळा ऐकीव माहितीवर आधारित असते. परंतु ज्ञानावर आधारित विवेकी लोकमत असावे. कारण विवेकी लोकमत हाच खरा लोकशाहीचा आधार असतो. ज्ञानाशिवाय व्यक्त होणारे लोकमत हे निराधार असते. ज्ञानातून, चिंतनातून आणि चर्चेतून विकसित होणारे लोकमत हे लोकशाहीच्या रक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रत्येक नागरिकाला आपला नेता, राज्यकर्ता निवडण्याचा अधिकार असणे हेच लोकशाहीचे वैशिष्ट्य होय. विचारपूर्वक आणि न विसरता मतदान करणे म्हणजेच लोकशाही बळकट करणे होय. परंतु मतदान न करणे म्हणजे लोकशाही धोक्यात आणणे होय. हे मतदारांनी लक्षात ठेवावे.

7

प्रौढांनी प्रौढत्व जपले नाहीतर केव्हा केव्हा लहानांनाच प्रौढ व्हावे लागते. म्हणून प्रौढांनी आपले प्रौढत्व आचार-विचारातून प्रकट केले पाहिजे. प्रौढांनी हसावे परंतु खिदळू नये. चालावे परंतु पळू नये. बोलावे परंतु शांतपणे आणि विचारपूर्वक बोलावे. मतभेद असलेच तर योग्य शब्दांत व्यक्त करावेत. कारण प्रौढत्व हा नियतीने माणसाला दिलेला पुरस्कारच होय.

प्राकृत भाषेत अनुवाद

प्राकृत भाषेत अनुवाद (कृती) करा.

- 1) सीता वनात गेली.
- 2) फळ झाडावरून पडले.
- 3) आम्ही महावीरांना वंदन करतो.
- 4) तू कोठे जात आहेस?
- 5) माधव खाली बस.
- 6) प्रिया, तू प्रश्नाचे उत्तर दे.
- 7) कमला गाणे गाते.
- 8) पक्ष्यांमध्ये गरुड श्रेष्ठ आहे.
- 9) हत्तींमध्ये ऐरावत श्रेष्ठ आहे.
- 10) पैसा कोणाला प्रिय नाही?
- 11) अहिंसा सर्व धर्माचे मूळ आहे.
- 12) रत्न समुद्रात पडले.
- 13) दिव्यापासून प्रकाश मिळतो.
- 14) प्राकृत काव्याला नमस्कार.
- 15) सीता रामाबरोबर वनात गेली.
- 16) विद्या राज्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे.
- 17) कौशांबी नावाची नगरी होती.
- 18) मुलांनी फळे खाल्ली.
- 19) नेहमी खरे बोलावे.
- 20) पक्षी सकाळी गातात.
- 21) धनाचा लोभ करू नये.
- 22) हातच्या कंकणाला आरसा कशाला?
- 23) भारत माझा देश आहे.
- 24) माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे.
- 25) शील हे कुलापेक्षा श्रेष्ठ आहे.
- 26) जो आईचा तिरस्कार करतो त्याला कोणाचाही आधार मिळत नसतो.
- 27) दुष्टांची मैत्री नसावी.
- 28) अमृताला मरण नसते.
- 29) ज्ञानाने अर्थबोध होतो.
- 30) अर्थ समजून घेतल्याशिवाय पाठांतर करू नये.
- 31) अज्ञान हे भयाचे मूळ आहे.
- 32) आपण जसे बोलतो तसेच उत्तर येते.
- 33) कोणतेही काम प्रथम स्वतः करून नंतर इतरांना सांगावे.
- 34) कोणाचे गुणदोष न पाहणे हाच उत्तम गुण होय.
- 35) आपण काहीतरी दिल्याशिवाय आपणास इच्छित गोष्टीची प्राप्ती होत नाही.

3) निबंध लेखन

इयत्ता अकरावी आणि इयत्ता बारावीच्या वर्गामध्ये अर्धमागधी-प्राकृत भाषेच्या अभ्यासाने विद्यार्थ्यांनी आत्मसात केलेल्या प्राकृत भाषेतील शब्दसंग्रहांच्या आणि व्याकरणाच्या आधारे विद्यार्थी एखाद्या विषयाशी संबंधित असे विचार सुलभ, लहान-लहान प्राकृत भाषेत वाक्यरचना करतील अशी अपेक्षा गृहीत धरून काही विषयांवर उदाहरणे म्हणून प्राकृत भाषेतील निबंध लेखन खालीलप्रमाणे लिहून दिलेले आहेत. ते पाहून आणि आपल्या अध्यापकांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांनीही प्राकृत भाषेत निबंध लेखन करण्याचा प्रयत्न करावा. अशी अपेक्षा आहे.

1. पाइय-भासा

पाइयभासा पाईण-भारहदेसस्स एणं जणभासा अत्थि। इमाए भासाए लोगाण ववहारं होन्ति। तेण कारणेण सम्माट (समराट) असोग-सम्माट खारवेल-हालराया-पवरसेणराया आइ विविह रायाण रायदरबारम्मि पाइयभासा चिअ रायभासा अत्थि। भगवं महावीरेण वि निय-धम्मस्स तत्तं पाइयभासाए उवएसइ। जिणधम्मस्स आगम-गंथस्स भासा वि पाइयभासा चिअ अत्थि।

मागही, अद्धमागही, सोरसेणी, मरहट्टी, पेसाची, अपब्भंसाइ पाइयभासाए उवभासाए अत्थि। पाइयभासा पुप्फ इव सुउमारं अत्थि। तेण सव्व-सद्दाण अत्थं सुहं फुडं होइ। पाइयभासाए छायाए सक्कय-भासाए कढिण-वयणस्स अत्थं वि फुडं होइ। तेण सक्कय-भासाए नाडयगंथम्मि वि पाइयभासाए समावेसं करेइ।

पाइय-भासाए महाकव्व-खंडकव्व-चरित्तकव्व-मुत्तककव्व-आइ विविह-पयारस्स गंथसंपदा अत्थि। एए पाइयभासाओ चिय आहुणिय भारहीय भासाए उप्पत्ती होइ। तेण पाइय-भासा सव्व-भासाए जणणी अत्थि। तेण वाकपइराय कवी निय-गंथम्मि भणइ, 'सयलाओ इमं वाया विसंति, एत्तो य नेति वाआओ'। तेण णाणीजणा भणंति, 'जेण पाइयकव्वस्स निम्मियं तस्स नमो। जे पाइयभासाए पाइयकव्वं य पढिऊण वियाणंति ताहं चिय णमामो'।

2. धम्मो

पच्चेग जीवस्स निय-सभावं ति धम्मं होइ। जे आयार-वियारा मणुस्साण दुट्ट-कम्माओ दूरं करिऊण सम्मं कम्मम्मि थिरं करेइ, सो चिय सच्च-धम्मो अत्थि। जे आयार-वियारा मणुस्सा दुट्ट-कम्मम्मि थिरं करेइ सो अधम्मो होइ। सच्च-धम्मो मणुस्साण नीइमाण-सयाचारी सुसक्कयं य करेइ। अधम्मो मणुस्साण पसूं करेइ। तेण विवेगजुत्त हिययं चिय धम्ममंदीरं होइ। सम्मं आयार-वियारं च त्ति धम्मो होइ।

सच्चधम्मो दयाजुत्त-परोवयारी य अत्थि। जस्स धम्मम्मि दया-परोवयार-खमा-संजम-आइ नत्थि। सो अधम्मो अत्थि। अधम्म-आयरणम्मि किंचि वि सुहं नत्थि। धम्मेण विणा जीवाण सुहं न लब्भइ। तेण धम्मो सव्वं मंगलम्मि मंगल अत्थि। धम्मो चिय सव्व-दुक्खस्स उवरिं ओसहं अत्थि। धम्मेण मणुस्साण सम्माणं मिलइ। धम्म-पभावेण पावरूव-अंधयारं नट्टं होइ। धम्मेण चिय जीवाण मोक्खं पावइ।

सच्चधम्मो कोवि गंथम्मि नत्थि। मंत-तंतम्मि वि धम्मं नत्थि। सुह-आयार-विचार चिय सच्च धम्मो अत्थि। सव्वे सुपुरिसा विय एयं चिय भणंति।

जे कण्णा सम्मं वयणं सुणन्ति सो कणस्स धम्मं होइ। णयणेण सम्मं पासन्ति सो णयणस्स धम्मं होइ। जो हत्थेण सम्मं कम्मं करेइ सो हत्थस्स धम्मं होइ। जो हियेण सम्मं वियारं करेइ सो हिययस्स धम्मं होइ। मणुस्सेण माणव-इव आयरणं करेह सो मणुस्सस्स धम्मं होइ। एवं पयारे सव्व-धम्मम्मि माणव-धम्मो सेट्ट-धम्मं होइ।

3. महिलाओ

भारतीय-सकतीए महिलाण अच्चंतं सम्माणस्स ठाणं अत्थि। पच्चेगे कुटुंबम्मि वि महिला चिय कुटुंबस्स पमुह-आहारं अत्थि। जस्स कुटुंबम्मि महिला उज्जोगा अत्थि तस्स चिअ कुटुंबस्स विकासं होइ। तेण कारणेण महिलाण सत्ति-देवया त्ति मण्णंति। सव्वे महिलाओ ववहार-कुसला अत्थि तेण ताओ लच्छीदेवया-गिहदेवया त्ति मण्णंति। सा पुरिसाओ विय चउरा-बुहीमाणी अत्थि तेण ताओ विज्जाए देवया सरस्सवई-देवयाए त्ति सम्माणं देइ। महिलाओ जम्माओ विविह-कलागुण-संपण्ण त्ति तेण तीए कलादेवया वि मण्णन्ति ।

महिलाण हिययं कोमलं चिय अत्थि तेण ताण माउ-माया-माऊली-आइ विविह नामेण संबोधन्ति। महिला निय बाल-बालियाण पोसणं करेति। ताओ पोसण-कज्जाए समं सककारं विय करेन्ति। तेण छतरपइ शिवराय इव सराज्जस्स रक्खणं कराविय महापुरिसं निम्माणं होइ। महप्पा गांधी इव भारहस्स पियामहो वि निम्माणं होइ।

महिलाण सहावं धम्मियं अत्थि। तेण पच्चेगे गिहे विविह धम्मियखण-उस्सवा होन्ति। वत्तमाणकाले पुरिसाओ विय महिला चिय पच्चेग-धम्मस्स रक्खणं करेन्ति। महिलाण जइ माया-पिया-भाया-पई आइयाओ य सहयारं होइ ता ताओ विविध-खेत्ते निय सेट्टत्तं पयडं करेन्ति। महोदया पतिभा-पाटील , इंदिरा-गांधी, कप्पणा-चावला एयस्स उत्तमं उदाहरणा संति।

एवं पयारे अणाइकालाओ महिलाओ पच्चेग-खेत्तम्मि अगेसरं संति। तेण सव्वे समाजम्मि महिलाण ठाणं सेट्टं अत्थि।

4. अहिंसा-धम्मो

भारतीय-भूमीए विविह-पयारस्स धम्मं अत्थि। तेण भारतीयभूमी धम्मभूर्मी ति पसिद्धं अत्थि। सव्व-धम्मम्मि अहिंसा-तत्तं एगं पमुह-तत्तं अत्थि। अहिंसा-तत्तं सव्व-धम्मस्स मूलं अत्थि। जस्स धम्मम्मि अहिंसा-दया-खमा-आइ तत्तं नत्थि सो धम्मं नत्थि। सो अधम्मं अत्थि। तेण अहिंसा सव्व-धम्मस्स पमुहं आहारं अत्थि।

जिण-बुद्ध-धम्मेण अहिंसाए चिय धम्मस्स पमुह-तत्तं मण्णइ। सव्व जीवोवरिं दयाभाव करेइ त्ति अहिंसा धम्मस्स पालणं होइ। दया तत्तेण सव्वजीवाण मेत्तिभावं होइ। तेण भणन्ति, 'सव्व-धम्मो मंगलं उक्किट्टं अहिंसा-धम्मो।'

भगवं महावीर-भगवं बुद्ध-आइ महापुरिसेण निय-रज्ज-विहवस्स मोहं चइऊण एए अहिंसा-धम्मस्स उवएसं करेइ। समराट असोगेण जुज्जाए हिंसा दट्टूण अहिंसा-धम्मस्स अवलंबं करेइ। अहिंसाए पयारत्थं विविह-ठाणे असोग राएण सिलालेहं लिहिऊण ठवेइ। महप्पा-गांधी-महाभागेण एए अहिंसाए पभावेण भारहदेसं सातत्तं पाविऊण देइ।

भाहरदेसे पाचीण-कालाओ अहिंसा-धम्मस्स पालणं होइ। तेण कारणेण भारतीय-लोएण धम्मकारणाए को वि काले सत्थस्स अवलंबं ण करेइ। अज्ज वत्तमाणकाले वि भारहभूमीए एए अहिंसा-धम्मस्स पालणं होइ। भारतीय-सुपुरिसे वि हिंसा-अंधसद्धा-अधम्म-आइ विरुधं उवएसं करिऊण समाजम्मि दया-खमा-संजम-सयाचार-आइ विचारस्स विकासत्थं अहिंसा-मग्गस्स चिय अवलंबं करेन्ति। तेण अहिंसा सव्व-धम्मस्स मूल-तत्तं अत्थि। अओ अंधसद्धा-अधम्म-आइस्स पालणं ण करेह। अहिंसा-दयाभाव-खमाइस्स पालणं करिऊण माणवधम्मस्स वियासं करेह।

5. 'अत्थो'

अत्थं धण-संपइ-दव्वं आइ य विविह-णामेण संबोहइ। अत्थस्स देवयाए लच्छीदेवया त्ति भणइ। लच्छीदेवया धणस्स पमुह-देवया अत्थि। तेण लोगा लच्छीदेवयाए निच्चं पूया करेन्ति। सव्वे जणा अत्थत्थं विविह-पयारस्स कट्ठं करिऊण अत्थं पावन्ति। अज्ज वत्तमाणकाले अत्थं अच्चंतं महप्पं एइ। तेण सव्वे जणा अत्थस्स परमभत्तं होन्ति। अत्थत्थं नियसुहं विय हरन्ति। अणेगा लोगा अत्थत्थं को वि दुट्ठ-कम्मं करेन्ति। को वि जणा धणस्स कए निय-मित्तस्स वि घायं करेन्ति। को वि जणा धणस्स कए देसंतरं वि करेन्ति। अत्थस्स लोहेण मणुसाण विवेगं वि नट्ठं होइ। अत्थस्स कए मणुसो दयाभावं वि मुंचइ। निय-माया-पिया-भाया-भगिणी आइ य संबंधं वि ण जाणइ। किंतु सो ण जाणइ, एए पयारस्स धणेण सुहं न मिलइ। जे मणुस्सो विवेगेण धणं पावइ सो चिय सुहीं होइ। तेण सव्वे सुपुरिसा भणन्ति, 'धम्म-मग्गेण जो धणं अज्जेइ सो चिय सुहं पावइ'। जइ तुमं इच्छसि ता धम्ममग्गेण धणं पावेह। को वि काले धणस्स अत्थस्स लोहं न करेह।

6. मयण-महूसवो

भारहदेसस्स लोगा उस्सव-पियं अत्थि। तेण भारहदेसस्स लोगा भिण्ण-भिण्ण-कालाए णिच्चं विविह-पयारस्स ऊसवं करिऊण आणंदं पावन्ति। दसहरा-दीपावली आइ उसवं इव मयण-महुसवो वि एगो भारहीय उसवं अत्थि। एसो ऊसवो वसंतउउ-काले एइ। तेण एयं वसंतऊसवो त्ति वि संबोधइ। एए ऊसवो फग्गुणमासे एइ। वसंतउऊ सव्वे जणाणं आणंदयारी अत्थि। तम्मि समए सव्वे जणा निय-निय बाल-बालियाओ मायापिया-भारियाओ समं उज्जाणम्मि गच्छिऊण भगवं मयणदेवस्स पूया करेन्ति। एसो ऊसवो तरूणजणाण ऊसवो अत्थि। तेण सव्वे जुवाजणा आणंदेण नच्चन्ति-गायन्ति य।

वसंतउउकाले सव्व-पुहवीए उवरिए रुक्खलया-वेली आइ फुल्लन्ति, वियसियं होंति। अंब-रुक्खा वि फलं फलन्ति। कोइला वि महर-महरं सरेण गीयं गायन्ति। पोक्खरणीए कमलाइं वियसन्ति। तेण पोक्खरणीए वि सोहइ। एवं पयारे वसंतकाले सव्वे जणा मयण-ऊसवो करेन्ति।

• विद्यार्थ्यानी प्राकृतभाषेत निबंध लेखन करावे म्हणून खालीलप्रमाणे विषय दिलेले आहेत.

- (i) छत्तपई सिवरायं
- (ii) भारहदेसं
- (iii) मम माया-पिया
- (iv) मम साला / मम विज्जालयं
- (v) जलं समस्सा
- (vi) पदूसण समस्सा
- (vii) हालियस्स समस्सा
- (viii) लोगसाही

क) अर्धमागधी-प्राकृत काव्यसाहित्य परिचय

1. प्राकृत काव्यसाहित्य परिचय

प्रस्तावना :

भारतीय समाज हा कथा आणि काव्य ऐकण्यात नेहमीच उत्सुक असल्याने परंपरेने चालत आलेल्या लोककथा आणि लोककाव्ये आजही भारतीय समाजाच्या मनोरंजनाचे एक प्रभावी साधन असलेले दिसून येते. या लोककथांचे आणि लोककाव्यांचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या लोककथा आणि लोककाव्ये ही धर्माचरणाशी, 'व्रतवैकल्यांशी जोडलेली असल्याने या लोककथा आणि लोककाव्ये ऐकणे म्हणजे एक प्रकारचे धार्मिक कार्य करून पुण्यप्राप्ती घडते असा एक चांगला समज समाजात असल्याने या लोककथांना व लोककाव्यांना भारतीय साहित्यात अधिक महत्त्व असलेले दिसून येते.

या लोककथा आणि लोककाव्यातून भारतीय संस्कृतीचे, समाजाचे, रूढीपरंपरांचे तसेच राजकीय, सामाजिक, भौगोलिक स्थितीचे ज्ञान होण्यास मदत होते. थोडक्यात सांगावयाचे तर या लोककथा आणि ही लोककाव्ये म्हणजे प्राचीन भारतीय समाजाचा, संस्कृतीचा संक्षिप्त इतिहासच होय. म्हणून नवीन पिढीला या लोककथांचा आणि लोककाव्यांचा परिचय होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण विद्वानांची प्रतिभा म्हणजे (कधीही न भंगणारे)अभंगच होत.

काव्य म्हणजे अनुभूती आणि कल्पनेतून साकारलेली जीवनधारा. काव्य म्हणजे कोमल-कोमल शब्दरचनांच्या माध्यमातील मधुर कल्पनाविलासच होय. तसेच उद्रेकमय भावनांनी हृदयस्पर्शी भाषा म्हणजे काव्य होय. अशाप्रकारे विविध वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेल्या या मानवतावादी तत्त्वज्ञान साहित्याबरोबर या प्राकृत भाषेत रसयुक्त साहित्याचीही रचना असलेली दिसून येते. या साहित्यातील नायक आणि इतर पात्रेही समाजातील सामान्यांपासून असामान्यांपर्यंतच्या व्यक्ती असलेल्या दिसून येतात.

त्यामुळेच सामान्यातील सामान्यांनाही हे प्राकृत साहित्य आपले साहित्य वाटते. ही वास्तवता कोणीही नाकारूच शकत नाही.

प्राकृत काव्यरचनेतील काही तत्त्वे :

- कथात्मकता आणि छंदोबद्धता.
- सर्गबद्धता किंवा खंडविभाजन आणि कथाविस्तार.
- जीवनातील विविध अंगांचे चित्रण.
- कथातत्त्वांनी युक्त कथानक.
- मनोरंजक व कोमल भाषाशैली.

प्राकृत काव्याचे प्रकार :

इतर भाषेप्रमाणे प्राकृत भाषेतही विविध प्रकारच्या काव्यरचना असल्या तरीही काही प्रमुख काव्यप्रकार पुढीलप्रमाणे-

- महाकाव्य
- खंडकाव्य
- मुक्तककाव्य
- चरित्रकाव्य
- चंपूकाव्य

वरीलप्रमाणे प्राकृत काव्याचे प्रकार आहेत त्यांचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

महाकाव्याची वैशिष्ट्ये :

भारतीय संस्कृतीमध्ये राम आणि कृष्ण यांना अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान असल्याने 'रामायण आणि महाभारतातील नायक 'राम आणि कृष्ण' यांचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून भारतीय कविंनी आपल्या काव्यरचना केलेल्या दिसून येतात. तरीही दंडीसारख्या विद्वानांनी आपल्या 'काव्यदर्शन' ग्रंथात काव्याची लक्षणे (वैशिष्ट्ये) पुढीलप्रमाणे दिलेली दिसून येतात.

- (i) महाकाव्याचा प्रारंभ मंगलाचरण, देवदेवतांना वंदन किंवा आशीर्वादाने केलेला असतो.
- (ii) त्यानंतर कविनी काव्यरचना करण्याचा उद्देश, कारण दिलेले असते.
- (iii) काव्यरचनेतील कथानकाचा नायक हा चतुर, व्यवहारकुशल, धीरोदात्त असतो.
- (iv) कथानक हे एखाद्या ऐतिहासिक विषयावर, सत्यघटनेवर किंवा काल्पनिक विषयावर आधारित असते.
- (v) कथानकात निसर्गवर्णन, प्रवास, युद्ध, उत्सव इत्यादींचे वर्णन असते.
- (vi) काव्यात शांतरस, वीररस, शृंगाररसाचे तसेच विविध अलंकारांचा उपयोग केलेला असतो.
- (vii) काव्यरचना सुलभ व ऐकण्यास मधुर आणि लोकरंजक असते.
- (viii) काव्य सर्ग, आश्वास, प्रस्ताव, संधी इत्यादींमध्ये विभागलेले असते.
- (ix) काव्य कथानकामध्ये नायकाच्या जन्मापासून दीक्षा घेण्यापर्यंतच्या विविध घटनांचे वर्णन असते.
- (x) मुख्य कथानकाबरोबर काही उपकथानकांचाही समावेश असतो.

प्राकृत महाकाव्यामध्ये सेतुबंध, गडवध, लीलावई इत्यादींचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

1) सेतुबंध :

‘सेतुबंध’ हे प्राकृत साहित्यातील एक श्रेष्ठ आणि महत्त्वपूर्ण असे महाकाव्य आहे. याची रचना प्रवरसेन राजाने केलेली आहे. या महाकाव्याचा मुख्य विषय रामायणातील असला तरीही वानरसेनेकडून समुद्रावर सेतू बांधून रावणाचा वध कसा करण्यात आला या विषयाचे वर्णन या ग्रंथात आलेले आहे. याचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

ग्रंथकाराचा परिचय :

‘सेतुबंध’ या प्राकृत महाकाव्याची रचना कवी प्रवरसेन राजाने केली आहे. कवी प्रवरसेन म्हणजेच विदर्भातील वाकाटक राजघराण्यातील दुसरा प्रवरसेन राजा

होय. कवी कालिदास हे या प्रवरसेन राजाचे राजकीय सल्लागार होते. त्यांच्या प्रेरणेनेच प्रवरसेनांनी या ‘सेतुबंध’ महाकाव्याची रचना केल्याचे मानले जाते. प्रवरसेन राजास प्राकृत भाषेविषयी आदर असल्यानेच प्राकृत भाषेला राजदरबाराची भाषा म्हणून सन्मानित केलेले होते. कालिदासासारख्या संस्कृत पंडिताच्या सान्निध्यात राहूनही ‘सेतुबंधा’सारखे महाकाव्य प्राकृतभाषेत लिहिले हे प्रवरसेनांचे एक वेगळे वैशिष्ट्य स्पष्ट होते. साधारणपणे इ.स. 420 ते 450 मध्ये हे काव्य रचल्याचे मानले जाते.

सेतुबंध महाकाव्याचा परिचय : →

‘सेतुबंध’ हे प्राकृत साहित्यातील एक श्रेष्ठ महाकाव्य असून यामध्ये 1299 गाथा 15 अश्वसामध्ये (अध्यायांमध्ये) विभागलेल्या आहेत. यामध्ये वाल्मिकी, रामायणातीलच विषय असला तरीही समुद्रावर सेतू बांधून रावणाचा वध कसा केला एवढा मर्यादित विषय घेतलेला आहे. यातील 1247 गाथा या आर्या वृत्तातील असून बाकीच्या 44 गाथा या वेगवेगळ्या वृत्तातील आहेत. शिवाय या ग्रंथातील भाषा ही महाराष्ट्री प्राकृत आहे.

सेतुबंध ग्रंथातील विषय :

‘सेतुबंध’ या महाकाव्याचा विषय वाल्मिकी रामायणातीलच असला तरीही वाल्मिकी रामायणाप्रमाणे संपूर्ण रामकथेचे वर्णन केलेले नसून वानरांच्याकडून समुद्रावर सेतू बांधून रामाने रावणाचा वध कसा केला एवढा मर्यादितच विषय असलेला दिसून येतो.

हनुमानाकडून सीतेच्या शोधाचा वृत्तांत समजल्यानंतर समुद्र पार करून लंकेस कसे जावयाचे? या चिंतेने राम चिंताग्रस्त झालेला असताना स्वतः समुद्रदेवता रामासमोर येऊन सेतू बांधून समुद्र ओलांडून जाण्याचा सल्ला देते. त्याप्रमाणे हनुमानाच्या मार्गदर्शनाखाली समुद्रावर सेतू बांधला जातो त्याचे सविस्तर वर्णन या ‘सेतुबंध’ महाकाव्यात आलेले आहे. म्हणूनच या महाकाव्यास ‘सेतुबंध’ हे शीर्षक देण्यात आलेले आहे.

राम हा या काव्याचा नायक असून त्यास देवाचा अवतारी पुरुष न मानता एक आदर्श, धीरोदात्त पुरुष मानून त्यास सामान्य माणसाप्रमाणे सुखदुःखाच्या भावना असल्याचे वर्णन केले आहे. तर रावण हा प्रतिनायक असून त्याने सीतेचे अपहरण केले असले तरीही तो अत्याचारी

नसून तो मनाने उदार, पराक्रमी, कुशल प्रशासक होता. अशाप्रकारे वाल्मिकी रामायणापेक्षा वेगळा विषय या ग्रंथात वर्णिलेला दिसून येतो.

2) लीलावई :

प्रस्तावना :

‘लीलावई’ हे प्राकृत भाषेतील एक श्रेष्ठ महाकाव्य होय. याची रचना कोउहल (कुतूहल) या कविनी केलेली आहे. काव्याच्या नायिकेचेच या ग्रंथास शीर्षक दिलेले दिसून येते. या ग्रंथामध्ये सातवाहन वंशातील ‘हाल राजा आणि सिंहल-द्वीपाची (श्रीलंकेची) राजकन्या लीलावई’ यांच्या प्रेमाची कथा वर्णिलेली आहे.

ग्रंथकारांचा परिचय :

कवी कोउहलांनी आपल्या ‘लीलावई’ या ग्रंथाच्या प्रारंभीच्या 18 ते 42 गाथांमध्ये स्वतःविषयी थोडीफार माहिती दिलेली आहे. त्यामुळे कवी कोउहलांचा संक्षिप्त परिचय होण्यास मदत होते. ती पुढीलप्रमाणे-

कवी कोउहल हे वैष्णवपंथी ब्राम्हण होते. त्यांच्या कुळात विद्वत्तेची मोठी परंपरा होती. त्यांचे वडील भूषणभट्ट हे वेदविद्येमध्ये अत्यंत पारंगत होते. त्यांचे चारही वेद तोंडपाठ होते. त्यांचे आजोबा बहुलादित्य हे यज्ञातील जाणकार होते.

कुतूहल हे त्याचे खरे नाव नसून त्यांनी ते टोपणनाव धारण केलेले असावे. तसेच ‘लीलावई’ हा ग्रंथ खासकरून पत्नीच्या प्रेमाचे व आदराचे प्रतीक म्हणून लिहिल्याचे ग्रंथात स्पष्ट केले आहे. त्यांचा काळ साधारणपणे 7-8 व्या शतकाचा मानला जातो.

ग्रंथाचा परिचय :

‘लीलावई’ या ग्रंथाची रचना कोउहलाने केली आहे. या काव्यग्रंथामध्ये 1350 गाथा आहेत. यामध्ये लीलावती आणि हाल राजा यांच्या प्रेमाची कथा वर्णिलेली आहे. या प्रेमकथेबरोबर महानुमती आणि सिद्धकुमार माधवानिल तसेच कुवलयावती-चित्रांगद यांच्याही प्रेमाच्या दोन उपकथा आलेल्या आहेत. या काव्यग्रंथाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी आणि दैवी पात्रांचा सुरेख संगम साधलेला आहे. या ग्रंथाचे संपादन डॉ. ए.एन. उपाध्ये यांनी केले

असून भारतीय ज्ञानपीठामार्फत याचे प्रथम प्रकाशनही केलेले आहे.

ग्रंथाचा विषय :

सातवाहन वंशातील हाल राजा आणि सिंहल-द्वीपाची राजकन्या लीलावती यांच्या प्रेमाची कथा हा या ग्रंथाचा प्रमुखविषय आहे.

‘लीलावती’ ही सिंहलद्वीपाच्या (श्रीलंकेच्या) शिलामेघ राजाची (शरदश्री राणीपासून झालेली) कन्या होय. लीलावती तारुण्यात आल्यानंतर तिचा विवाह करण्याचे ठरवून तिला विविध राजांची व राजकुमारांची चित्रे दाखवितो. तेव्हा सातवाहन वंशीय हाल राजाचे चित्र पाहून लीलावती मोहित होते. एवढेच नव्हेतर स्वतः एकटीच होडीत बसून समुद्रमार्गे गोदावरीच्या किनारी असलेल्या पैठण नगराकडे जाऊ लागते.

योगायोगाने हाल राजाचा सेनापती विजयानंद यांच्याशी तिची भेट होते. लीलावती आपला सर्व वृत्तांत विजयानंदास सांगते. विजयानंद सेनापती पैठण नगरात येऊन लीलावतीचा वृत्तांत राजास सांगतो. त्यानंतर हाल राजा लीलावतीशी विवाह करतो. असे या काव्याचे कथानक आहे.

हा ग्रंथ महाराष्ट्री प्राकृत भाषेतील एक श्रेष्ठ ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे.

3) गौडवध (गउडवहो) :

प्रस्तावना :

‘गौडवध’ हे एक प्राकृत महाकाव्यग्रंथातील एक प्रमुख ग्रंथ होय. याची रचना ‘वाक्पतिराज’ यांनी केली आहे. कनोजच्या यशोवर्मा राजाने गौड देशाच्या राजाचा युद्धात कसा वध केला याचे वर्णन, या महाकाव्यात केलेले आहे. या ग्रंथास ‘यशोवर्मा विजयगाथा’ या नावानेही संबोधले जाते. या ग्रंथाचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

ग्रंथकाराचा परिचय :

‘गौडवध’ या महाकाव्याची रचना कवी वाक्पतिराज यांनी केली. वाक्पतिराज हे कनोजच्या यशोवर्मा राजांच्या दरबारात कविराज म्हणून प्रसिद्ध होते. आपल्या स्वामींच्या ऋणातून मुक्त होण्यासाठी कदाचित त्यांनी या काव्यग्रंथाची रचना केलेली असावी.

कविनी 'गौडवध' या महाकाव्याची रचना करण्यापूर्वी 'मधुमय विडय' नावाचा एक काव्यग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख मिळतो; परंतु आज तो कोठेही उपलब्ध होत नाही. वाक्पतिराज यांचा काळ साधारणपणे इ.स. 700 ते 740 चा मानला जातो.

ग्रंथाचा परिचय :

'गौडवध' या काव्यामध्ये कनोजच्या यशोवर्मा राजाने गौड देशाच्या राजाचा युद्धात कसा पराभव किंवा कसा वध केला ते 1209 गाथांमध्ये वर्णन केलेले आहे. या ग्रंथातील विभागास 'कुलक' म्हणून संबोधलेले आहे. ह्या ग्रंथात राजकीय स्थितीचे वर्णन असले तरी तत्कालीन समाजातील विविध चालीरीतींचेही वर्णन आलेले दिसून येते.

ग्रंथाचा विषय :

या ग्रंथात गौड राजाच्या वधाचे वर्णन आणि यशोवर्मा राजाच्या विजयाचे वर्णन हा प्रमुख विषय आहे. 1 ते 61 गाथांमध्ये मंगलाचरण आहे 62 ते 98 मध्ये कवीची माहिती दिली आहे. 99 ते 191 मध्ये काव्याच्या प्रमुख विषयास प्रारंभ होऊन यशोवर्मा राजाची स्तुती केलेली आहे. 192 ते 413 मध्ये युद्धयात्रा वर्णन व गौड राजाच्या वधाचे वर्णन आहे. त्यानंतर यशोवर्मा राजाची स्तुती आलेली आहे.

हा ग्रंथ महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत लिहिला आहे. हाल राजाच्या 'गाथासप्तशती' प्रमाणे या ग्रंथात ग्रामीण जीवनाचे वर्णनही अत्यंत सुरेख असलेले दिसून येते. याशिवाय ग्रंथाच्या शेवटी उत्तमोत्तम सुभाषितेही आलेली आहेत.

2. खंडकाव्य

प्राकृत भाषेत महाकाव्याप्रमाणे खंडकाव्य हाही एक काव्यप्रकार असलेला दिसून येतो. खंडकाव्याची संख्या अत्यंत कमी असली तरीही प्राकृत साहित्यात खंडकाव्य हा एक प्रकार अस्तित्वात असलेला दिसून येतो. प्राकृत साहित्यात (i) कंसवध (ii) उषानिरुद्ध (उसाणिरुद्ध) असे दोनच खंडकाव्य ग्रंथ उपलब्ध असलेले दिसून येतात. बाकीचे ग्रंथ कदाचित काळाच्या प्रवाहात नष्टही झालेले असतील.

खंडकाव्याची वैशिष्ट्ये :

प्राकृत साहित्यातील महाकाव्याची जशी वैशिष्ट्ये आहेत. त्याप्रमाणे विद्वानांनी खंडकाव्याचीही काही वैशिष्ट्ये (लक्षणे) सांगितलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

- (i) महाकाव्यामध्ये नायकाच्या संपूर्ण जीवनाचे वर्णन केलेले असते, परंतु खंडकाव्यात मुख्य कथेतील कोणत्याही एका घटनेचे, एका भागाचे, एका खंडाचे वर्णन केलेले असते, म्हणून त्या काव्यास **खंडकाव्य** म्हटले जाते.
- (ii) खंडकाव्य 2 ते 4 सर्गांमध्ये (भागामध्ये) विभागलेले असते.
- (iii) खंडकाव्याचा नायक हा पौराणिक किंवा ऐतिहासिक असतो.
- (iv) मुख्य कथानकासमवेत एक-दोन उपकथानकांचाही खंडकाव्यात समावेश केलेला असतो.
- (v) महाकाव्याप्रमाणे खंडकाव्यातही लोकजीवनाचे वर्णन असते.
- (vi) खंडकाव्यात नायकाच्या शौर्याचे विशेष वर्णन असल्याने खंडकाव्यात वीररसाचे प्राबल्य अधिक असते.
- (vii) प्राकृतातील खंडकाव्याचा विकास हळूहळू होत गेलेला दिसून येतो.

वरीलप्रमाणे प्राकृत खंडकाव्याची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. तेव्हा प्राकृतातील खंडकाव्याचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

(1) कंसवध (कंसवहो) :

कंसवध (कंसवहो) हे प्राकृत साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण खंडकाव्य आहे. कृष्णाने कंसाचा वध का व कसा केला याचे कथानक यामध्ये दिलेले आहे. याची रचना रामपाणिवाद यांनी केलेली आहे.

ग्रंथकारांचा परिचय :

कंसवध आणि उषानिरुद्ध या दोन्ही प्राकृत खंडकाव्याची रचना रामपाणिवाद यांनी केलेली आहे. रामपाणिवाद हे केरळ राज्यातील दक्षिण मलबारातील मंगलग्राम गावातील ब्राह्मण कुटुंबात जन्मले होते. त्यांचे वडील शिवमंदिरात पुरोहिताचे काम वंशपरंपरेने करत होते. संस्कृत नाटकात काम करणाऱ्या नटांना सहकार्य म्हणून ते पडघम वाजविण्याचे काम करत असल्याने पाणिवाद (हाताने वाद्य वाजविणारे) या नावाने त्यांना ओळखले जाऊ लागले. रामपाणिवादांचे वडील संस्कृत भाषा जाणकार होते. त्यामुळे त्यांनाही वडिलांच्याकडून संस्कृत भाषेचे ज्ञान मिळाले होते. रामपाणिवाद हे कृष्णाचे परमभक्त होते. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या दोन्ही खंडकाव्यातून कृष्णाचे श्रेष्ठत्व वर्णिलेले दिसून येते.

ग्रंथाचा परिचय :

‘कंसवध’ या खंडकाव्याच्या शीर्षकावरूनच ग्रंथाचा परिचय होण्यास मदत होते. या खंडकाव्यात एकूण 233 गाथा असून त्या चार सर्गांत (विभागात) विभागलेल्या दिसून येतात. प्रथम विभागात 64 गाथा, दुसऱ्या विभागात 60, तिसऱ्या विभागात 59 आणि चौथ्या सर्गांत 60 गाथा आहेत. कंसाच्या वधाचेच केवळ वर्णन या काव्यात असल्याने या काव्यास खंडकाव्य म्हणून ओळखले जाते.

ग्रंथाचा विषय :

‘कंसवध’ या नावावरून ग्रंथाचे स्वरूप आणि ग्रंथाचा विषय समजण्यास मदत होते. कृष्ण गोकुळातून निघाल्यापासून ते कंसाचा वध होईपर्यंतच्या विविध घटनांचे वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे.

पहिल्या सर्गात (विभागात) प्रारंभी विष्णू व इतर देवदेवतांना वंदन करून कंसाने आरंभलेल्या धनुष्य उत्सवाचे निमंत्रण घेऊन आलेल्या अक्रुराच्या आगमनाचे वर्णन तसेच त्या निमंत्रणानुसार कृष्ण आणि बलराम यांचे मथुरेकडे प्रयाण, गोपिकांचा शोक इत्यादी घटनांचे वर्णन आलेले आहे.

दुसऱ्या सर्गात (विभागात) रजकाचे उपकथानक, कुब्जेस सौंदर्य प्राप्ती, मथुरानगरीचे व चापघराचे वर्णन इत्यादी घटना आलेल्या आहेत.

तिसऱ्या सर्गात (विभागात) कृष्णभक्ताकडून कृष्णाची स्तुती, उन्मत्त हत्तीचा नाश, मल्लयुद्धाचे वर्णन आणि कंसवध इत्यादी प्रमुख घटनांचे वर्णन आलेले आहे.

चौथ्या सर्गात (विभागात) अक्रुराकडून कंसाच्या वधाचे कथन, कृष्णाच्या पूर्वजन्माचे वर्णन इत्यादी घटनांचे वर्णन करून कृष्णाचे श्रेष्ठत्व वर्णन केलेले आहे.

अशाप्रकारे कंसाच्या वधाचे वर्णन या खंडकाव्यात आलेले आहे. हा ग्रंथ महाराष्ट्रीय प्राकृत भाषेत लिहिलेला असला तरीही काही ठिकाणी शौरसेनी आणि मागधी प्राकृत भाषांचेही अस्तित्व दिसून येते. तसेच या ग्रंथात संस्कृत भाषेचाही प्रभाव दिसून येतो. **एका संस्कृत पंडिताकडून प्राकृत भाषेत दोन खंडकाव्ये लिहिली जातात हे प्राकृत भाषेच्या दृष्टीने अत्यंत गौरवास्पदच आहे.**

(2) उषानिरुद्ध (उषाणिरुद्धं) :

उषानिरुद्ध (उषाणिरुद्धं) हे एक प्राकृत साहित्यातील एक उत्कृष्ट खंडकाव्य होय. याची रचना कवी रामपाणिवाद यांनी केलेली असून यामध्ये बाणासूराची कन्या उषा आणि श्रीकृष्णाचा नातू अनिरुद्ध यांच्या प्रेमाची आणि विवाहाची कथा वर्णिलेली आहे.

ग्रंथकाराचा परिचय :

ग्रंथकाराच्या परिचयासाठी 'कंसवध' ग्रंथातील ग्रंथकारांचा परिचय पाहणे (कारण दोन्हीही ग्रंथाचे निर्माते रामपाणिवाद आहेत.)

ग्रंथाचा परिचय :

उषा आणि अनिरुद्ध यांच्या प्रेमाची सरस कथा या ग्रंथात वर्णिलेली आहे. या कथेचा प्रमुख आधार श्रीमद्भागवत आहे. हा ग्रंथ दोन सर्गांमध्ये (विभागामध्ये) विभागलेला आहे.

ग्रंथाचा विषय :

रामपाणिवाद हे कृष्णभक्त असल्याने कृष्णाचे श्रेष्ठत्व वर्णन करण्यासाठी उषा आणि अनिरुद्ध यांच्या प्रेमाच्या कथानकाचा आधार घेऊन 'उषानिरुद्ध' या खंडकाव्याची रचना केलेली दिसून येते.

बाणासुर राक्षसाची कन्या उषा आणि कृष्णाचा नातू अनिरुद्ध हे परस्परांवर आकर्षित होतात; परंतु कृष्णाचे आणि बाणासुराचे शत्रुत्वाचे संबंध असल्याने बाणासुर उषा आणि अनिरुद्ध यांच्या प्रेमास विरोध करतो. एवढेच नव्हेतर रात्री गुप्तपणे भेटीसाठी आलेल्या अनिरुद्धास बाणासुर आपल्या सेवकांच्या मदतीने कैद करतो. ही बातमी कृष्णास समजते तेव्हा कृष्ण बाणासुरास आपल्या अनिरुद्ध नातवास सोडण्याची विनंती करतो, परंतु बाणासुर ऐकत नाही. तेव्हा कृष्ण बाणासुराशी युद्ध करून अनिरुद्धाची सुटका करतो. शिवाय उषा आणि अनिरुद्ध यांचा विवाहही करून देतो.

या खंडकाव्यात उषानिरुद्ध यांची प्रेमकथा असल्याने शृंगाररस यातील प्रमुख रस असलेला दिसून येतो तर कृष्ण आणि बाणासुर यांच्यातील युद्ध प्रसंगाने वीररसही आलेला दिसून येतो. याशिवाय इतरही काव्य वैशिष्ट्यांनीही युक्त असे हे खंडकाव्य असलेले दिसून येते.

3. मुक्तक काव्य

प्राकृत साहित्यात प्राचीन काळापासून म्हणजेच आगमग्रंथ रचनेपासूनच मुक्तक काव्य लिहिले जात असलेले दिसून येते, कारण आगम साहित्यात अनेक ठिकाणी उपदेश, नैतिकता इत्यादीचे वर्णन करण्यासाठी रसयुक्त पद्याचा उपयोग केला जात असलेला दिसून येतो. त्यातूनच मुक्तक काव्यरचना करण्याची पद्धत अस्तित्वात आलेली असावी. इ.स. दुसऱ्या, तिसऱ्या शतकात होऊन गेलेल्या सातवाहन वंशीय राजा 'हाल' यांनी 'गाहासत्तसई' नावाचे प्रथम मुक्तक काव्याचे संपादन केले. त्यानंतर जयवल्लभांनी 'वज्जालगं' नावाचे मुक्तक काव्य लिहिले.

मुक्तक काव्य म्हणजे संस्काराचा, संस्कृतीचा एक मौल्यवान ठेवाच होय. यामध्ये सुवचनांचा, उपदेशांचा, मार्गदर्शनांचा, संत-सत्पुरुषांच्या आचार विचारांचा, नीतिमूल्यांचा संग्रह असतो. त्यामुळे कोणत्याही साहित्यात मुक्तक काव्याचे महत्त्व अधिक असलेले दिसून येते. या मुक्तक काव्याची काही वैशिष्ट्ये (लक्षणे) पुढीलप्रमाणे-

मुक्तक काव्याची वैशिष्ट्ये :

ज्या काव्यातून किंवा गाथांतून स्वतंत्र विचार प्रकट होतात किंवा ज्या काव्यातून इतर गाथांचा आधार न घेता अर्थ स्पष्ट होतो त्या काव्याला **मुक्तक काव्य** म्हणून संबोधले जाते.

- (i) मुक्तक काव्यामध्ये धार्मिक तत्त्वावर अधिक भर दिलेला असतो.
- (ii) मुक्तक काव्यातून शृंगाररसाप्रमाणे वीर रसाचाही प्रभाव स्पष्ट होतो.
- (iii) सज्जन-सत्पुरुषांच्या गुणवर्णनातून शांत रसही स्पष्ट होतो.
- (iv) रौद्र, अद्भूत, चमत्कार इत्यादींचा अभाव असतो.
- (v) मुक्तक काव्यातून करुणरसही स्पष्ट होतो.
- (vi) मुक्तक काव्यातून एकाच कथानकाचे किंवा एका व्यक्तीचे व्यक्तिचित्रण न करता विविध विषयांवरील गाथांचा संग्रह केलेला असतो.

(vii) मुक्तक काव्यातील गाथा या विविध ग्रंथातून संग्रहित केलेल्या असतात.

प्राकृत साहित्यात 'गाथासप्तशती' आणि 'वज्जालगं' हे दोन ग्रंथ मुक्तक काव्य ग्रंथ म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

(1) गाहासत्तसई (गाथासप्तशती) :

'गाहासत्तसई' (गाथासप्तशती) हा प्राकृत साहित्यातील एक श्रेष्ठ मुक्तक काव्य ग्रंथ होय. सातवाहन वंशीय हाल राजाने या ग्रंथाची रचना केली. हा ग्रंथ म्हणजे प्राचीन महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारा पहिला ग्रंथ होय. त्याचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

(i) ग्रंथकाराचा परिचय :

'गाहासत्तसई' या ग्रंथाची रचना कवी हालाने केली. कवी हाल हे सातवाहन वंशीय राजांमधील सतरावे राजे होते. हालराजा जसा पराक्रमी राजा होता तसा तो प्राकृतभाषा प्रेमीही होता. त्याच्या दरबारात जवळजवळ 112 प्राकृत भाषा विद्वान होते. त्यामुळेच हाल राजास 'कवी वत्सलराजा' म्हणून सन्मानित केले गेले होते. विविध कवींनी आणि विद्वानांनी लिहिलेल्या विविध ग्रंथातील निवडक गाथा घेऊन 700 गाथांनी युक्त 'गाहासत्तसई' या श्रेष्ठ ग्रंथाची रचना केली. **हाल राजास पराक्रमी राजा म्हणून जेवढी प्रसिद्धी मिळाली असेल त्याच्या कितीतरी अधिक पटीने प्रसिद्धी 'गाथासप्तशती' या ग्रंथरचनेमुळे मिळाली.**

(ii) गाहासत्तसई ग्रंथाचा परिचय :

'गाहासत्तसई' या ग्रंथाची रचना कवी हालाने केली. तत्कालिन शेकडो प्राकृत ग्रंथातील एक कोटी गाथामधून 700 निवडक गाथांचा संग्रह करून गाहासत्तसईची रचना केली. 100 गाथांचे एक शतक (एक विभाग) याप्रमाणे हा ग्रंथ सात शतकांमध्ये (विभागात) विभागलेला आहे. प्रारंभी

या ग्रंथास 'गाथाकोश' या नावानेही ओळखले जात होते, परंतु ग्रंथात 700 गाथांचा समावेश असल्याने या ग्रंथास 'गाथासप्तशती' (गाहासत्तसई) या नावाने संबोधले जाते. प्रत्येक शतकाच्या शेवटी हा ग्रंथ कवी हालाने रचल्याचे म्हटले आहे. यातील प्रत्येक गाथा ही एक स्वतंत्र विषय मांडत असल्याने या ग्रंथाचा समावेश मुक्तक काव्यग्रंथ म्हणून केला जातो.

(2) वज्जालगं :

'वज्जालगं' हा प्राकृत साहित्यातील एक सुभाषित ग्रंथ होय. याची रचना जयवल्लभ यांनी केली. हा ग्रंथ म्हणजे कवी हाल राजाच्या गाथासप्तशती या ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती म्हटले तर अयोग्य होणार नाही. गाथासप्तशतीप्रमाणे या ग्रंथातही विविध विषयांवरील गाथांचा संग्रह केलेला दिसून येतो. त्याचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

(i) ग्रंथकाराचा परिचय :

'वज्जालगं' या सुभाषित ग्रंथाची रचना जयवल्लभांनी केलेली असली तरीही त्यांनी या ग्रंथात स्वतःविषयी किंचितही माहिती दिलेली नाही. त्यामुळे त्यांच्याविषयी अधिक माहिती मिळत नाही. तरीही जी काही माहिती मिळते ती पुढीलप्रमाणे-

जयवल्लभ हे श्वेतांबर पंथीय जैन होते. जयवल्लभ किंवा जगवल्लभ या नावाने त्यांना संबोधले जात होते. आचार्य धर्मचंद्र यांच्या विनंतीवरून त्यांनी 'वज्जालगं' या ग्रंथाची रचना केल्याचे मानले जाते. 'वज्जालगं' या ग्रंथाची रचना त्यांनी केलेली असली तरीही त्यामध्ये त्यांची स्वतःची एकही गाथा नाही. त्यांचा काळ साधारणपणे दहाव्या शतकाचा मानला जातो.

(ii) ग्रंथाचा परिचय :

'वज्जालगं' हा प्राकृत साहित्यातील अत्यंत सूत्रबद्ध आणि श्रेष्ठ मुक्तक काव्य ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'वज्जा' म्हणजे एकाच विषयावरील गाथांचा समूह. 'वज्जा' म्हणजे रांगा, मालिका, जोड होय. वज्जा म्हणजे सुवचन, पद्धत, पाठ, प्रकरण, अधिकार, विभाग असे विविध अर्थ होतात.

या ग्रंथात विविध विषयांवरील 995 गाथा असून सर्वसाधारणपणे 94-95 विभागात, वज्जामध्ये त्या विभागलेल्या आहेत. या ग्रंथाचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे **भारतीय साहित्यातील सर्वांत पहिला आणि सुसूत्रबद्ध सुभाषित ग्रंथ म्हणून सर्वत्र या ग्रंथाची ओळख आहे.** त्यानंतर विविध भाषेत सुभाषित रचना झाल्या त्या 'वज्जालगं' ग्रंथास आदर्श मानूनच.

(iii) वज्जालगं ग्रंथाचा विषय :

विविध विषयांवरील सुभाषित गाथांचे संकलन करून निर्माण केलेला हा ग्रंथ प्राकृत साहित्यातील श्रेष्ठ ग्रंथ होय. कवी जयवल्लभांनी व्यक्तिगत हितापेक्षाही सामाजिक हितावर भर देऊन या ग्रंथाची रचना केलेली दिसून येते. मानवतावादी जीवनमूल्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी परोपकार, मित्रता, नैतिकता, सज्जन स्तुती आणि दुर्जनांची निंदा, धैर्य, प्रेम, स्नेह, उदारता, कृतज्ञता, विनय, क्षमा, काव्य, श्रोत्यांचे महत्त्व आदी विविध विषयांच्या विभागवार गाथा या ग्रंथात दिलेल्या दिसून येतात. त्यामुळे वाचकास एक प्रकारचा आनंद मिळत राहातो. तसेच काही गाथा हृदयास स्पर्श करणाऱ्या असल्याने वाचकाच्या आचार-विचारात परिवर्तन घडविणाऱ्या असल्याचे दिसून येते.

हा ग्रंथ महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत रचलेला दिसून येतो. त्यामुळे मराठी वाचकासही सहज स्पष्ट होणारा हा ग्रंथ आहे.

